317

Рік 1918. Число 14

Бібліотека „Канадийского Фармера".

І. Кулїшер.

107

НАУКА

про

народне господарство

Переклав **Микола Залїзняк.**

Ціна 50 цт.

Накладом »Канадийського Фармера«,
852 Мейн стр.
Віннїпег. Манїтоба.

2.63

КНИЖКИ ПРО ТЕПЕРІШНУ ВЕЛИКУ СЬВІТОВУ ВІЙНУ

і книжки про війни з часів давнїйших

ВЖЕ ВИЙШЛА З ДРУКУ НОВА КНИЖКА. - Г. Ф. СЕМЕШКО.
»В ЧАСИ ВІЙНИ«

(Хронїка з житя засланців на Сибірі в часї сеї страшної війни). Книжка видана накладом Української Федерації Соціялїстичної Партії в Америці, містить 96 сторін друку, ілюстрована много малюнками. — Цїна..... **40ц**
Велика Революція на Острові Питкейрн. — Цїна..... **10ц**
Як Болгари здобули собі свободу. — Цїна..... **15ц**
Провидїнє Боже все Чуває. — Інтересне оповіданє з часів Наполеонської війни сто лїт тому назад. — Цїна..... **25ц**

НОВІ КНИЖКИ.

З ТЕРЕНІВ ВЕЛИКИХ ВОЄН

і

РОСИЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Збірка начерків із житя теперішного війська і житя козаків; кровавих боїв нинїшних днїв і днїв минувшини.

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ

Причини і початки революції в Росії; арештованя мінїстрів; як бувший цар Николай Романов зрезигнував і як випускали людий з вязниць. — Не пожалуйте 50 ц., а ми вишлемо вам сю величезну книжку на 160 сторін з много образками.

З РОКІВ ВІЙНИ.

Сатиричні Ілюстрациї з Европейської Війни. — Оповіданя, Відомости і Інформациї про Український Нарід, про старий край і Америку. — 150 образків. — Цїна..... **30ц**

АТЛЯСИ І МАПИ В АНҐЛЇЙСЬКІЙ МОВІ.

Воєнні мапи Европи з королями і з статистикою війська.. **25ц**
Найновійший Атляс, обнимає мапи цїлого сьвіта, гарно оправлений. — Цїна..... **$1.50**
Великий Ілюстрований Атляс, кождому потрібний під нинїшну пору. — Цїна..... **$3.00**
Кишенковий Атляс Цїлого Сьвіта. — Цїна..... **30ц**
Кишенкові мапи всїх стейтів і територій Злучених Держав. — Кождий стейт на окремій картцї. При замовленю треба подати якого стейту мапу вам вислати. — Цїна одної мапи..... **25ц**

НОВІ КНИЖКИ

Як Чоловік Зійшов на Пана. — Інтересне оповіданє В. Будзиновського. — Цїна..... **50ц**
Перли Шумки та Вигадки. — Зложив Л. Лопатинський... **$1.00**
Оповіданя. — О. Стероженко..... **15ц**
Оповіданя. — П. Кулїш..... **15ц**

І. Кулішер.

135

Товариство Просьвіти
імени
М. Павлика
в
Ланюк.

Наука про народне господарство

Переклав Микола Залїзняк.

2.63

акладом „Канадийського Фармера"
г. Віннїпеґ, Ман.

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/naukapronarodneh00kuli

Приступний виклад науки про народне господарство.

ВСТУП.

Що таке народне господарство? Як воно розвивало ся?

І. Потреби. Вихідною точкою науки про народне господарство, або політичної економії, є **потреби** чоловіка.

Все своє житє, від самого народженя, чоловік має ріжні потреби, себ-то він **відчуває брак** чогось, все чого небудь потрібує і все змагає до того, щоби **заспокоїти всї свої потреби.**

Потреби чоловіка дуже неоднакові: півдикі племена мають инші потреби, а освічені народи инші. У дикуна все, або майже все, зводить ся до потреби мати поживу. З дальшим розвитком, з дальшим зростом культури, появляють ся нові потреби — потреба мати мешканє, потреба мати одежу. Все се потреби так звані **материяльні.** Ще пізнїйше повстають потреби **нематерияльні** — потреба мати віру, мати науку, штуку. Лїт сїмсот тому крім духовенства майже нїхто не вмів читати або писати. Тепер у всїх освічених народів, і у нас татакож, кождий мусить ходити до школи, майже кождий вміє читати книжки й ґазети.

Заразом ті самі потреби стають складнїйшими, їх зміст розширюєть ся. Возьмім приклад. Який небудь Самоїд, що живе на берегах Ледового океану, носить одежу лише зі скіри диких звірів. Наші селяни крім скір (на чоботи і киптарі) уживають ще ріжних тканин. З сього видко, що потреба в

одежі у наших селян ширша, ніж у якого небудь дикого народу.

Суть людського житя в тім і полягає, що люди змагають до заспокоєня всїх потреб, які все більше розвивають ся. Вся минувшина людскости — се безконечний ряд з'усиль, щоби розвинути свої потреби, і боротьба за способи, якими сї потреби можна заспокоїти. Теперішність — се запас досвіду й практики, який лишили нам наші предки, щоби ми могли далї розвивати свої потреби й далї бороти ся за їх заспокоєне.

II. Господарство. Як же чоловік заспокоює свої потреби? Найважнїйший спосіб для заспокоюваня потреб — се праця над природою, серед якої ми живемо, або інакше кажучи, над **матеріяльними** засобами. **Дїяльність, направлена на заспокоюване потреб, при якій чоловік котристає з матеріяльних засобів, зветь ся господарською дїяльністю, або господарством.** Господарська дїяльність служить для заспокоєня найріжноріднїйших потреб. Насамперед вона потрібна для підтриманя нашого житя. Коли чоловік добуває від природи поживу при помочи мисливства, скотарства або рільництва, коли він захищає себе від холоду, будуючи доми з дерева або каменя, шиючи одежу або виробляючи потрібні для сього інструменти — він заспокоює свої потреби при помочи матеріяльних засобів. Значить, в усїх сих випадках його дїяльність є господарською.

Але було би хибно думати, що до господарства належить заспокоєне лише найконечнїйших потреб житя, матеріяльних потреб, як їх звичайно називають. Ту чи иншу дїяльність називаємо господарською не від того, яку саме потребу вона заспокоює, матеріяльну чи нематеріяльну, а від того, яку саме потребу вона заспокоює, матеріяльну чи нематерільну, від того, чи ся дїяльність заспокоює які небудь потреби при помочи матеріяльних засобів. І справдї, приклади показують нам, що для заспокоєня духових потреб також треба працювати над витворюванєм матеріяльних засобів. Потреба мати віру, викликає потребу мати церкву. Коли музик грає, він заспокоює нашу духову потребу в музиці, але для того, щоби він міг грати треба, щоби наперед був вироблений відповідний інстру-

мент. З сього видко, що заспокоєнє духових потреб також вимагає господарської дїяльности.

III. Господарність. В своїй господарській дїяльности чоловік **силкуєть ся осягнути як найбільше вислїдів з найменшими вкладами.** Він силкуєть ся виробити потрібні йому предмети, витрачуючи на се як найменьше праці; він намагаєть ся купити потрібні для нього річи як найдешевше — себ-то, він хоче бути господарним.

Ся господарність є прикметою не лише господарської дїяльности, а взагалї кождої розумної дїяльности. Коли ми розвязуємо яке небудь питанє, ми також стараємо ся зробити се як найпростїйшим способом, себ-то стараємо ся витратити як найменше умової сили. Коли ми досліджуємо яке небудь наукове питанє, ми силкуємо ся зрозуміти й затямити його як найкрасще, але з найменшим напруженєм нашого розуму. Таким чином ми завсїгди пильнуємо як найменше витрачувати наших сил. Одначе в господарській дїяльности ся ощадність, се вираховане, проявляють ся виразнїйше, ніж деинде. Тому господарською дїяльністю ми називаємо як найкраще заспокоєнє потреб з як найменшими вкладами, а господарство уважаємо добрим чи лихим відповідно до того, чи ведеть ся воно господарно чи ні.

IV. Що то є наука про народне господарство? Значінє науки. Наука про народне господарство досліджує чоловіка в його господарській дїяльности, себ-то з того погляду, наскільки він заспокоює потреби при помочи матеріяльних засобів. Одначе вона досліджує чоловіка не самого по собі, не чолвіка, як окрему істоту, а в його відношеню до инших людий. Се тому, що нїколи люди не жили окремо один від другого, а завсїгди гуртом — родинами, громадами, племенами, народами, державами. Між ними завсїгди повставали господарські відносини. Вони всї спільно добували собі поживу і разом її їли, або кождий самостійно виробляв ті або инші річи і потім частину їх віддавав иншим в обмін за инші річи.

Таким чином наука про народне господарство є наукою про **суспільне господарство,** як се зрештою вже зовсїм добре показує сама її назва **народного** (а не особливого) господар-

ства. Таким чином наука про народне господарство належить до наук природних, які досліджують природу. Але вона досліджує людську суспільність лише з одного погляду — з погляду господарської дїяльности і сим ріжнить ся від науки про право, про державу і від инших суспільних наук.

Значінє науки про народне господарство. Культурний розвиток людскости проявляєть ся в значній мірі в зростї потреб, в тім, що сї потреби зростають і стають ріжнороднїйшими. Тимчасом без матеріяльних засобів, себ-то без господарської дїяльности, неможливо заспокоїти потреби, і тому від розвитку господарства залежить, наскільки добре можна заспокоювати потреби. З сього ясно, яке велике значінє має та наука, яка досліджує господарське житє, себ-то наука про народне господарство. Вона досліджує ту сторону житя, яка є підставою і головною умовою культурного розвитку народів. Тому знайомість з сею наукою має дуже велику вагу. Кождий сьвідомий горожанин мусить хоч трохи бути обізнаним з нею, бо інакше він не зможе як слїд розуміти й виконувати своїх горожанських обовязків. Держава, краї, міста завсїгди повинні числити ся з нею, повинні пильнувати, щоби їх заходи не йшли проти господарських потреб населеня, а навпаки сприяли розвиткови суспільного господарства, полекшували населеню здобуванє засобів до істнованя.

А з другої сторони не треба забувати, що нема майже нї одної сторони людського житя, на яку господарські інтереси не мали би великого впливу. Теперішні народи воюють за здобутє кольонїй, за виборенє сприяючих умов для розвитку своєї торговлї. Візьмімо полїтичну боротьбу. В парлямептах представники великих земельних власників і шляхта борють ся за те, щоби мати право визискувати селян. Представники селян борють ся проти панованя шляхти. Представники купців і великих промисловців борють ся за такий устрій, який позволяв би їм як найкрасше визискувати робітників, представники робітників виступають проти панованя великих промисловців і змагають до заведеня нового, справедливого ладу і т д.

Таким чином без знайомости з наукою про народне го-

317

сподарство не можна добре розуміти ні минулого, ні теперішнього житя людий.

V. Назва науки про народне господарство. Наука про народне господарство називаєть ся по вченому ще **полїтичною економією.** Ся назва добре відповідає сути сеї науки. Грецьке слово »економія« складаєть ся з двох частин — »ейкос«, себ-то дім, і »номос«, себ-то закон, припис. Таким чином слово »економія« значить »приписи до веденя дому«, приписи про те, як провадити господарство. А грецьке слово »поліс« значить місто або держава (в Греції міста були заразом державами); »полїтичний« значить державний (ми говоримо наприклад: полїтичний устрій або державний устрій). Таким чином назва »полїтична економія« означує збір приписів про веденє державного господарства, науку про державне господарство. А в наші часи полїтичною економією називаєть ся наука про народне або суспільне господарство. Що до науки про державне господарство, себ-то науки, яка досліджує господарську дїяльність не окремих осіб, або суспільностий, але держави, то її ми видїлюємо в окрему науку про фінансове господарство або науку про фінанси.

З яких частин складаєть ся полїтична економія. Господарська дїяльність людий складаєть ся з кількох частин. Насамперед треба зробити річи, які повинні заспокоювати потреби людий (така дїяльність називаєть ся витворюванєм, або **продукцією).** Далї вироблені річи збувають ся иншим особам (се є **обмін).** Дохід, який одержуєть ся при обмінї роздїлюєть ся між усїх, хто брав участь в продукції **(роздїл).** Нарештї, при помочи того, що одержано при роздїлї доходу, кождий заспокоює свої потреби **(споживанє).** Відповідно до сього полїтична економія дїлить ся на отсї чотири відділи: продукція, обмін, роздїл і споживанє.

VI. Як розвивало ся народне господарство. Полїтична економія досліджує господарське житє в усїй його цїлости, себто не лише в теперішности, але також в минувшинї, досліджує не одну яку небудь добу, а цїлий розвиток народного господарства. Вона розглядає господарство не як щось стале, незмінне, а як таке, що все змінюєть ся поволи витворюєть ся

протягом богатьох столїть. Який же був розвиток народного господарства? Як воно змінювало ся протягом віків?

1). Первісне господарство. В найдавнїйшу добу історії людскости панувало господарство громадське, племінне. Мисливство, рибальство, скотарство, випалюванє лїсів, оброблюванє землї — всї сї роботи робили ся гуртом; в них спільно брало участь або кілька родин, або кілька громад, або нарештї кілька племен. А по спільній продукції цїлий гур · спільно споживав здобуте.

2). Доба замкненого домашного господарства. З часом з громади видїлила ся самостійна господарська одиниця — селянське дворище. Річи споживають ся або використовують ся в межах того господарства, в якім їх вироблено — нема відступу між продукцією і споживанєм. Доба замкненого домашнього господарства панувала в старинній Греції і Римі, з виїмком доби імперії, і в середні віки, до XI—XII ст. Тодї в старинні часи панувала рабська праця, а в середні віки — праця кріпаків.

3). Доба самостійного міського господарства. В сїй добі виступає обмін. Річи не споживають ся в цїлости в тім господарстві, де їх вироблено, а переходять до инших господарств при помочи обміну. Місто разом з сусїдними селами становить окрему господарську цїлість; в містї продукують ся промислові річи, а по селах — збіже й инші сїльсько-господарські вироби. Мійський ремісник і селянин вступають в обмін. Селянин продає ремісникови збіже і купує від нього за се ріжні вироби, одежу й інструменти. Але обмін є безпосередним — між селянином і ремісником, що вступають в обмін, нема посередника. Доба самостійного міського господарства тягнеть ся від XII. ст аж до відкритя Америки (в кінци XV. ст.); характеристичною прикметою сеї доби є істнованє великої кляси дрібних самостійних міських ремісників.

4). Доба народного господарства. Дорога від продукції до споживаня збільшуєть ся. Предмети вже не переходять безпосередно з того господарства, де їх витворено, до господарства, яке їх потребує: по дорозї вони переходять через одно або кілька инших господарств. Селянин не купує продуктів

безпосередно від ремісника, а набуває їх від купця, якому на його замовлене виробляє річи ремісник. Являєть ся посередник, купець: він стає між витворцем (продуцентом) і споживачем (консументом). Для господарства сеї доби характеристичним є істноване кляси скупщиків-капіталїстів з одної сторони, і домашних робітників з другої, які вироблюють річи на замовлене скупщиків. Обмін відбуваєть ся в межах цїлої держави, яка пильнує, щоби розвинути власний промисл і торговлю, і дуже перешкаджає довозити товар з инших країн. Ся доба тягнеть ся від відкритя Америки аж до великої фрацуської роволюції (до кінця XVIII. ст.).

5). Доба світового або міжнародного господарства. Обмін виходить за межі даної держави, торговля охоплює цїлий світ. Се осягаєть ся з одного боку через будову нових способів комунїкациї і приміненя пари (зелїзниці, пароходи), а з другого боку через те, що держави дбають про міжнародні зносини і усувають давні перешкоди (численні митні комори, заборони привозити чужі товари і т. д.). Доба світового господарства починаєть ся в кінці XVIII. ст. і тягнеть ся досї. Вона характеризуєть ся великим фабричним промислом: продукти вироблюють ся в фабриках, де працюють десятки і сотки робітників під доглядом підприємця. Се доба панованя капіталу над працею; її характеристична прикмета — наймана праця робітника на користь капіталїста, який є власником річий, потрібних для продукції (матеріяли, машини, будинки і т. д.). Тому ся доба називаєть ся **капіталїстичною,** або добою капіталїзму.

Відношенє між початком і кінцем господарського процесу. Таким чином, протягом віків господарське житє поволи переходить через кілька щеблїв і основно змінює свій характер. Відношенє між початком і кінцем господарського процесу, між продукцією і споживанєм основно змінюєть ся. Зникає тїсна звязь, яка колись істнувала між ними; відступ між продукцією і споживанєм стає все довшим. На початку розвитку народного господарства, в його першій добі, споживанє йде безпосередно по продукції: дикі люди, наприклад, споживають дичину зараз, як лише здобудуть її. В кінцї розвитку,

в наші часи, річи виробляєть ся для невідомих споживачів, що часто живуть десь на другім кінці світа. Наші селяни обробляють землю, збирають збіже, не знаючи, хто буде споживати те збіже, яке вони продадуть. Сих споживачів вони може нїколи не побачать, може нїколи не будуть мати з ними нїяких зносин.

Розширенє звязи між окремими господарствами. Але з сього видко також, як розширила ся звязь між окремими господарствами. З первісного громадського господарства, перейшовши через ряд щеблїв розвитку, повстало теперішне світове господарство. Невеликі гурти дикунів, відокремлені від себе, повернули ся по тисячці лїт розвитку в многомілїоновe населенє цїлого освіченого світа. Для дикуна в гуртї людий його племени містив весь світ, все инше його не обходило. Теперішні люди інтересують ся справами цїлого світа, бо їх добробут дуже залежить від добробуту инших країв і народів. Зниженє цїн на пшеницю, вовну або мясо в одній державі відчуваєть ся зараз в инших державах.

РОЗДЇЛ І.

ЗАГАЛЬНА НАУКА ПРО ПРОДУКЦИЮ.

І. Що таке продукція? Ми вже знаємо, що господарська дїяльність чоловіка полягає в заспокоєню потреб при помочи матеріяльних способів. Одначе тих предметів, які природа безпосередно достарчає чоловікови, зовсїм не вистає на заспокоєнє всїх потреб первісного чоловіка, а ще менше чоловіка, що стоїть на висшім степени культури. Чоловік не може вдоволити ся воздухом та водою, грибами й ягодами; та навіть для того, щоби спожити сї дари природи він мусить наперед робити ріжні річи. Гриби треба зібрати й спекти або зварити, воду треба достарчати в бочках або ставити водопроводи. В инших випадках робота, яку треба виконати, щоби заспокоїти яку небудь потребу чоловіка, далеко складнїйша: скільки змін треба зробити, щоби повернути зелїзну руду в ножі, щоби з вовни мати одежу. **Всї зміни, завдяки яким предмети, які дає природа, стають придатними (або придатнїйшими,**

ніж необроблені) до заспокоєня людських потреб, ми називаємо продукцією (витворюванєм).

Таким чином продукцією можна називати і оброблене піль, і оброблене ріжних матеріялів (промисл) і уможливлене переміщуваня людий і товарів з одного місця на друге. В усіх сих випадках відбуваєть ся перетворене річий в такий спосіб, щоби вони могли як найкраще заспокоювати людські потреби, в тім місци і в той час, де і коли сї потреби проявляють ся.

Відношенє між природою і дїяльністю чоловіка. В усіх сих випадках чоловік не витворює нїчого нового, бо він не може сотворити сам навіть порошки. Він лише робить зміни в річах. Рільник не може сам сотворити землї або збіжа. Але він зате може з'орати й посіяти збіже. Зробивши сї переміни (з твердої землї мягку, перенїсши зерна з комори до землї), він осягає те, що природа витворює колос, який дає урожай. Взагалї скрізь, в кождій роботї, люди лише користають з сил природи. Тому зрозуміло, що вони старають ся досліджувати природу й пізнавати її сили, щоби користати з них для осягненя своїх цїлий. Тільки навчивши ся користати з сил природи, чоловік зміг дійти до того степеня розвитку, на якім він тепер є.

II. Дїяльність продуктивна і непродуктивна. Коли продукція, як ми її означили, полягає в тих змінах, завдяки яким предмети, які дає природа, стають здатними до заспокоєня людських потреб, то продуктивною буде очевидно всяка дїяльність, наслїдком якої можна буде заспокоїти яку небудь потребу. Чим важнїйшою є заспокоювана потреба, чим краще вона заспокоюєть ся, тим продуктивнїйшою є дїяльність чоловіка, що має на метї заспокоєне сеї потреби. Непродуктивною ми назвемо роботу столяра, що не потрафив зробити стола або шафи, а лише попсував дерево; непродуктивною буде також робота маляра, що даремно витратив фарби і полотно, а не зміг намалювати картини, і дїяльність фабриканта, що постановив будинки і купив машини, але не виробляє товарів, бо на них нема попиту, або виробляє такі вироби, які не мають збуту, бо не відчуваєть ся їх потреби. В усіх инших випадках дїяльність чоловіка буде продуктивною.

Ріжні погляди на дїяльність продуктивну і непродуктивну. Одначе до сього погляду економічна наука прийшла не відразу. В ріжні часи господарського розвитку вона то одну то другу галузь дїяльности не хотїла признавати продуктивною. Се залежало від економічного і суспільного розвитку людий в ріжні доби історії.

В стариннім світї ремеслами займали ся переважно раби. Тому ся праця уважала ся непродуктивною і ганьблячою. Лише такі хосенні умілости, що вимагають богато знаня, як медицину й архітектуру, Ціцерон виключає з числа ганьблячих занять. Середновічна церква називала всяку торговлю дїлом шкідливим і грішним: купець противний Богови, бо він дістає зиск коштом страти, яку має инший. І справдї, торговля в перших часах господарського розвитку в значній мірі основуєть ся на обманї: звідси прислівє: хто не обманить, той не продасть. Письменники XVII.—XVIII. ст. також не кожду дїяльність признали продуктивною. Одні (так звані меркантілїсти) признавали продуктивними лише ті галузи занять, які сприяють збільшеню скількости гроший в країнї (добуванє золота і срібла з землї, зовнїшна торговля, промисл, що працює для вивозу). Їх погляд можна легко зрозуміти: в ту добу доконав ся перехід до народного господарства, і тому збільшенє скількости гроша, що обертав ся в країнї, було конче потрібним. Навпаки, другий напрям — економісти кінця XVIII. ст. (так звані фізіократи) — твердив, що продуктівним є лише сїльське господарство. Вони так думали тому, що до кінця XVIII. ст. рільництво розвивало ся краще, нїж перетворюючий промисл, в якім тодї ще не було машин. При затратї тої самої працї сїльське господарство давало більше продуктів, нїж промисл, і тому сї економісти прийшли до того висновку, що лише дїяльність рільників є продуктивною.

Наука Адама Сміта. Великим кроком наперед, в порівнанню з сими теоріями, була наука анґїйського економіста Адама Сміта (в кінцї XVIII. ст.). Всупереч своїм попередникам, він признає продуктивною всяку матеріяльну дїяльність, бо вона лишає по собі слїд — нові річи. Таким чином він уважає продукцію і сїльсько-господарський промисл, і промисл перетво-

рюючий, і торговлю внутрішну й зовнішну. Він думає, що непродуктивними суть лише нематеріяльні услуги, бо вони не лишають по собі слідів: він називає непродуктивною діяльність урядників, війська, духовенства, лікарів, правників, музиків і т. д. Одначе він не каже, що вони непотрібні або непожиточні. Пізнійші письменники вияснили, що сей погляд Адама Сміта є хибний. Працю нематеріяльну (напр. працю учителя або лікаря) також треба назначити продуктивною, бо вона має дуже велику вагу в справі заспокоєня людських потреб.

III. Галузи продукції. Ми відріжняємо отсї галузи продукції: 1) промисл добуваючий (мисливство, рибальство, скотарство, рільництво, гірництво), де чоловік, добуває, привласнює собі дари природи; 2) промисл перетворюючий або просто промисл (напр. виріб одежі, обувя, оброблене металів, виріб скла і т. д.), коли чоловік перероблює дари природи (напр. вовну, скіру, металї); 3) промисл перевозовий (зелїзниці, телеґраф, телефон), який переміщує людий і тягарі й передає звістки; 4) промисл розділюючий або торговлю, який достарчує товари в ті місцевости, де їх відчуваєть ся потреба.

Ріжні доби в розвитку продукції. Сї галузи продукції повстають зовсім неодночасно і неоднаково розвивають ся. До недавнього часу розріжнювали в розвитку продукції такі доби: 1) доба мисливства або рибальства, 2) доба скотарства, 3) доба рільництва, 4) доба ремісничо-торговельна і нарештї 5) доба промислова або індустріяльна. Одначе вияснило ся, що сей погляд на послїдовний розвиток ріжних галузий продукції, на перехід від одної до другої є хибним. В найдавнійші часи рівночасно з мисливством і рибальством люди збирали вже коріне, ягоди й овочі. Се збиране поволи переходить в оброблюване ростин, в оброблюване землї при помочи заостреної палиці і сапи. Рівночасно появляєть ся первісне скотарство і лучить ся з первісним рільництвом, як се ми й досї знаходимо у Муринів, Полінезійців, Маляйців, деяких індийських племен. Далї народи переходили в одних випадках до більше розвиненого рільництва, себ-то до осїлого, і обробляли землю при помочи деревляного рала й худоби, а в инших випадках до скотарства. Наприклад так звані індо-ґер-

манські народи, від яких походить між иншим також наш нарід, були півріль никами, пів-пастухами, а пізнійше стали осілими рільниками. Навпаки Монголи центральної Азії перемінили ся в пастухів-скотарів.

Таким чином, не можна говорити про послідовний перехід від скотарства до рільництва. Так само хибною є думка, нібн то люди від мисливства перейшли до скотарства. Ті племена, що займали ся мисливством, не могли зробити ся скотарами. І мисливець, і пастух мають діло зі звірятами, але вони неоднаково відносять ся до них. Мисливець — ворог звірят, він ловить їх, убиває й їсть. Пастух — їх приятель, він стереже й захищає їх. Та навіть ті племена, що почали розводити домашні звірята, робили се спочатку не для того, щоби мати з них ужиток. Деякі народи робили так, бо їх віра казала їм дбати про певні звірята (в стариннім Египті наприклад були святі бики й кітки), инші робили се для забави. Таким чином скотарство у них не було галузию продукції. І тепер ще істнують племена, які розводять кури, але не їдять ані їх ані яйці, розводять худобу, а не пють коровячого молока, ані не запрягають волів і т. д.

Що до инших галузий продукції, то ремесло повстає пізнійше від рільництва, і рівночасно з ремеслом повстає торговля між племенами (зовнішна). Сі галузи продукції розвивають ся в Европі доперва від XI.—XII. в., а ще пізнійше, від XIII.—XIV. вв., починаєть ся внутрішна торговля і кредитові позички.

IV. Форми промислу. Спинімо ся докладнійше на одній з сих галузий продукції, на перетворюючім промислі, і спробуймо вияснити, як він розвивав ся, себ-то, які були його форми.

Найдавнійшою формою є **продукція для домашних потреб;** так називаєть ся **виготовленє предметів для власних потреб певного господарства.** Селянин ставить собі хату, тче полотно, шиє одежу і т. д.; він є сам для себе і столярем, і шевцем, і кравцем.

Поволи одначе деякі з сих робіт стають окремими промислами, якими займають ся окремі робітники, які тепер вже

виробляють предмети для инших господарств, на продаж; так повстає **ремесло.** Особливість ремесла полягає в тім, що ремісник **виготовлює річи для споживача і безпосередно збуває їх йому.** Ремесло є дрібною продукцією, ремісник працює у власній роботі ручним способом, робить на певний обмежений ринок і тому обходить ся без продавця-посередника. Ремесло є характеристичною формою продукції для пізнього середновіча (XII.—XV. ст.); се »золотий вік ремесла«. Ремесло було орґанізоване в міські цехи. Лише особи, що були членами відповідного цеху, могли займати ся відповідним промислом, лише вони могли збувати свої вироби мешканцям міста й сусідних сіл.

З часом ринок розширюєть ся; промисл починає виробляти річи не лише для міста і його околиць, але для цілої країни, навіть для вивозу за границю. Ремісник не має спромоги бувати на далеких ярмарках і ринках і припинювати підчас своїх подорожий продукцію річий. Потрібний посередник між ним і споживачем. Спочатку сей посередник бере на себе лише торговлю: він купує у майстра лише вироблені річи — тому його називають »перекупцем« — і збуває їх споживачем. Тоді повстає **домашній промисл.** Річи вироблюють ся в робітні продуцента (витворця) на **широкий ринок і товари збувають ся за посередництвом купця.** Тут продукція є, як і давнійше, дрібною, змінив ся лише збут — він відбуваєть ся на великі розміри: перекупень-посередник закуповує промислові вироби від богатьох майстрів і збуває їх споживачам.

Але посередник може зробити ще дальший крок: захопити в свої руки не лише торговлю товарами, але також виріб товарів, він може сам зробити ся промисловцем. В сім випадку він дає колишнім самостійним майстрам своє власне помешкане — так звану **мануфактуру** (рукодільню), дає їм матеріял і знаряди, й вони виробляють на його користь товари за певну плату. Таким чином **мануфактурою** (рукодільним промислом) зветь ся така форма промислу, де в **робітні підприємця, при помочи його матеріялів і знарядів, ручним способом виготовлюють ся товари.**

І домашній промисл і рукодільний панували в XVII.—

XVIII. вв., в Західній Европі і в нас. Домашний промисл був почасти по містах, почасти, як і доси, по селах; по селах він був додатковим промислом до рільництва.

В кінци XVIII. ст. в Англії, а на початку XIX ст. в инших краях Европи повстає **фабрика — продукція товарів в будинку підприємця при помочи машин і двигунів.** Уже мануфактура в порівнаню з ремеслом зовсім змінила і характер продукції і характер збуту. Тільки одно лишило ся спільне між мануфактурою і ранійшими способами продукції — ручний спосіб продукції. На фабриці і се зникло — тут заводять ся парові і всякі инші двигуни, ріжні робочі машини (машина до прядення, ткальний варстат і т. д.).

Форми промислу в наші часи. В наші часи характеристичною формою промислу є фабрика; всї инші форми мають лише другорядне значінє. Одначе і в нас, і в Західній Европі і досї ще істнує домашня і ремісничa форма промислу. У нас по селах досить розвинений домашній промисл — пригадаймо виріб горшків або гуцульські вироби. По містах також ще є богато ремісників — столярів, кравців, шевців і т. д. Нарештї по селах ще істнує продукція для власних потреб, себ-то найдавнійша форма продукції: будованє хат, прядене, ткацтво — все се селянські родини роблять самі для себе.

З яких частин складаєть ся наука про продукцію. Переходячи до докладнійшого розгляду продукції, нам треба насамперед вияснити, яким способом витворюєть ся продукт, які чинники беруть участь в його продукції, й яке значінє має кождий з сих чинників в продукції. Відповідно до сього в науці про продукцію ми будемо розглядати отсї чинники продукції — природу, працю і капітал. Але далї повстає питанє про те, яку орґанїзацію має продукція, як лучать ся в нїй ріжні чинники, при яких умовах відбуваєть ся продукція й які її розміри. Тому нам треба дослїдити орґанїзацію продукції, а саме дослїдити, які бувають форми продукції, які є її загальні умови, яке є відношенє між великою і дрібною продукцією.

РОЗДІЛ II.

ПРИРОДНІ УМОВИ ПРОДУКЦІЇ.

I. Розклад води і суші. Ціла поверхня земної кулї має понад пів мілїярда (509 мілїонів) квадратових кільометрів. Се без сумніву велике поле для заселеня і для господарської дїяльности чоловіка. Але воно дуже зменшить ся коли мати на увазї, що три чверти сього простору займає вода, і що з того простору, який лишаєть ся на сушу, значна частина ледво чи буде коли приступна для людської культури. Се ледові країни, тундри Сибіру, пустиня Сагари, високі гори.

Моря. Моря й океани розділюють народи, але людям удало ся з них зробити добрі дороги. Початок сьому зроблено, коли придумано перший сплав (дарабу), а теперішні величезні океанїйські пароходи в значній мірі зменшили великі перед тим в уяві людий проступки.

Кожда доба в історії людскости мала »своє« море. Народи старинного світа, як висловлюєть ся грецький фільозоф Плятон, сидїли навкруги Середземного моря (яке вони називали просто »морем«) як жаби, що сидять коло болота. Тут була вся культура і дальше, вглиб суші вона не йшла. В середні віки господарське житє з'осереджувало ся коло двох морей: Середземного і Балтійського з Північним. Коло Середземного моря виросла Венеція, якої вся торговельна сила, успіхи в мореплавстві, розвиток умілостий тїсно лучать ся з морем. Коло Балтийського моря повстала славетна Ганза — торговельний союз нїмецьких міст, в якім найбільше значінє мали приближені міста від устя Лаби до устя Орди. В XVI—XVII ст. економічне житє перейшло на Атлянтийський океан і насамперед туди, де лежать Нїдерлянди й Англїя, себто туди, де сходять ся отсї дороги: дорога з полудня, з Індийського океану і дорога, що йде з Балтийського й Північного моря і з полудня Европи на північ. Найбільші торговельні міста Антверпія, Амстердам, Льондон, Ню-Йорк — всї вони лежать коло Атлянтийського океану. І тепер з двайцяти головних міст Злучених Держав девять лежать на березї моря, пять на березї північних озер і пять над ріками Місіссіпі й Огіо.

Ріки. Народи що живуть над морем, займали ся спочатку рибальством і морським розбоєм, а потім торговлею й мореплавством. Голяндці, Анґлійці, Американці стали торговельними народами завдяки природничим умовам країн, в яких вони живуть. Ріки впливають навіть на розселенє народів; славянські наприклад племена селили ся коло рік. Ріки дуже полекшили розселенє українського народу по тій землі, на якій він тепер живе. Вся українська історія дуже тїсно звязана з Днїстром, як доля Швайцарії з озером Чотирох Кантонів, як Австрія з Дунаєм, як Місіссіпі зі Злученими Державами Північної Америки.

Не диво, що народна уява представляє ріки, на яких відбувала ся історія народу, як великі скарби, складає про них цїлі перекази. Вже старинні Египтяне дивили ся на Египет, як на дарунок родючого Нїля; на його берегах повстала найдавнїйша цивілїзація. Французький історик Мішлє каже, що Париж, Руан і Ґавр всї разом становлять одно місто, якого улицею є ріка Сена. В сих словах висловлено ту думку, що ріки є дуже добрими способами комунїкації; їх значінє було ще більшим в ті часи, коли ще не було зелїзниць, коли весь перевіз великих мас товарів відбував ся ріками або морем.

II. Клїмат (підсонє). Таке саме велике значінє, як розклад води і суші, має для господарського житя клїмат країни себ-то розклад тепла і зимна, вохкости, вітрів і т. д., бо від них залежить розвиток рослин, звірят і навіть людий. Де нема тепла, там нема й житя; знову надмірне тепло небезпечне для житя, шкодить йому. Не дурнож горячі країни були колискою людскости, бо вони улекшували істнованє, але в країнах з умірковaним клїматом витворила ся людська культура. Такий клїмат змушував людий до працї, але не ставив для їх дїяльности таких великих перешкод, які ставить зимний клїмат з його убогою ростинністю. Тимчасом горячі краї займають майже половину цїлої земної кулї, хоч вона в трех четвертих складаєть ся з океану.

Однакова теплота не забезпечує ще однакового клїмату. Північна Америка далеко зимнїйша від північної Европи, бо на Европу далеко більше впливають теплі морські і воздушні те-

чів. Але і в середині самої Европи місцевости, що лежать під тою самою шириною, мають неоднаковий клїмат. Клїмат поднїпрянської України є зимнїйший, ніж клїмат країн Західної Европи, що лежить під тою самою ґеоґрафічною шириною. Се пояснюєть ся тим, що океанічні области европейського континенту — Піренейський півострров, Франція, Британські острови стоять переважно під впливом західних і полуднево-західних вітрів. Поднїпрянська Україна більше підлягає північним і північно-східним вітрам. Навіть на полудневій Україні, в таких містах як Одеса або Таганріг сїчень має таку саму пересїчну температуру, як Христіянія, яка лежить на п'вночи, майже на 1,500 кільометрів на північ від сих міст.

І що до вогкости, що до кількости дощу наддніпрянська Україна стоїть в менше сприяючих умовах, ніж Західна Европа. Західна Европа має богато дощів, а на Україні їх є менше. Тимчасом від вогкости дуже залежить родючість ґрунту.

Вплив клїмату. Наслїдки ріжниць в клїматї впливають на те, що наприклад в Росії ростини ростуть протягом 5—6 місяців на рік, в середній Нїмеччині 7, а в полудневій Англії 11 місяців. Поле бананів в горячій країні може вигодувати 20 або 30 разів більше людий, ніж таке саме поле, засїяне пшеницею в умірковапім клїматї. А нїмецький учений Гакстгавзен каже, що при тім самім обробленю однаковий маєток мусить давати в середній Нїмеччині двічи більший дохід ніж в Росії.

Умови клїмату відбивають ся насамперед на сїльськім господарстві, бо промислові роботи роблять ся в замкнених помешканях; але посередно сї умови впливають на все господарство країни. Один учений економіст, К. Маркс, писав: »зрозуміло, яку страту мусить мати Росія, коли яких 50 мілїонів її населеня лишають ся без занятя протягом 6—8 зимових місяців, коли спиняють ся полеві роботи«.

III. Ґрунт. Положенє ґрунту. Нарештї господарське житє взагалї і особливо успішність продукції залежить від ґрунту. 1). Ґрунт має велике значінє в залежности від свого положеня: рільництво можливе в долинах, а не на горах; перетворюючий промисл не може успішно розвивати ся на горах, бо туди тяжко довозити сирий матеріял, а з гір тяжко спроваджувати ви-

рсби в долини. Тому в Швайцарії значна частина населеня мусить займати ся скотарством. З другого боку, брак гір на границї є небезпечним для країни. Пригадаймо, кілько натерпіла ся Україна, що не мала гір на своїй східній границї; кочовники свобідно нападали на неї і на довший час затримали її господарський і всякий инший розвиток.

Богато мінералів. 2). Ґрунт має значінє також залежно від того, як богато має він мінералів. Від сього в значній мірі залежить промисловий розвиток країни. Анґлія має дуже розвинений промисл тому, що має богато зелїза і камінного вугля. Зріст промислу на полудневій Україні почав ся з того часу, як там винайшли зелїзо і камінний уголь. Навпаки Італія, не зважаючи на розвиток її промислу в останні часи, не може стати промисловою країною, бо їй і камінний уголь і зелїзо доводить ся привозити з заграниці. Ріжні дослїдники кажуть, що за

Ріки. Народи що живуть над морем, займають ся спотриста лїт анґлїйський уголь вже вичерпаєть ся; на Україні, в Прусах, а також в Бельґії і в Злучених Державах запасів угля може вистарчити на 600—700 лїт; а через тисяч лїт лишить ся ще Китай, де є дуже богаті запаси камінного вугля й зелїза на великих просторах.

Инше значінє в історії господарства мало золото: від відкритя золота залежало заселенє кольоніяльних країн й їх економічний розвиток. Америка стала еспанською, каже один письменник, і лишила ся нею настільки, наскільки було поширене золото й срібло; місцевости, де не було сих металів, означували ся на еспанських мапах: »безплодні землї«. Каліфорнію Еспанцї відкрили рано, але не інтересували ся нею. Доперва в половині XIX. ст. золото, яке там знайдено, притягло хмари переселенців, що шукали щастя, й викликало швидкий економічний розвиток сеї місцевости. Один відомий учений ґеольоґ Зісс вже давно каже, що запаси золота, так потрібного для монети, незабаром вичерпають ся на земній кулї. Він не думає, щоби можна було знайти нові терени золота або золотоносні жили. А в міру вичерпуваня запасів тих рудокопів, які тепер істнують, вони даватимуть менше металю і з далека більшими трудностями і коштами.

IV. Закон убуваючої плодючости ґрунту. Нарешті, 3) велике значінє має плодність ґрунту. Найважнїйші для істнованя чоловіка ростини, ріжне збіже, росте тепер майже скрізь; так само майже по цілій земній кулї поширені тепер важнїйші свійські звірята, яких уживають до роботи і на поживу (конї, осли, вівцї, свинї, кури і т. д.). Але важною є не лише та обставина, чи можуть жити в данім клїматї і на данім ґрунтї певні ростини і звірята, але також те, який продукт вони дають — особливо який урожай і на якім ґрунтї буває. Та сама пшениця і жито росте і на облозї і на виснаженому ґрунтї, росте у нас і в Австралії; але наслїдок буває дуже неоднаковий — в одних випадках десятикратні в инших пятикратні полїтики і більше. І нерушаний ґрунт неоднаково скрізь плодючий. Се залежить від того, з чого сей ґрунт складаєть ся, від клїмату, від наводженя. Людська дїяльність також дуже виливає на сї ріжниці.

Протягом богатьох віків чоловік виснажував ґрунт: кожда ростина бере від ґрунту певну скількість мінеральних складників, і тому в міру оброблюваня плодючість ґрунту мусить зменшувати ся, коли до неї не повернуть ся, принайменше в части, відібрані складники. Тимчасом початкове сїльське господарство власне тим і характеризуєть ся, що чоловік, маючи до розпорядимости великі, необроблені й незаселені ще простори землї, не дбає про ґрунт і виснаживши його переходить далї до нового, ще не ораного ґрунту. Штучних навозів почали уживати доперва в половинї XIX. ст., завдяки нїмецькому хемікови Лїбіху.

Наука Лїбіха. Лїбіх вказував на те, що продаючи сїльсько-господарські продукти, рільник продає своє поле, бо через се зменшуєть ся в ґрунтї скількість мінеральних складників, потрібних для ростин. Тому його плодючість зменшуєть ся. Одначе при помочи штучного навоженя сї поживні складники можна повернути до ґрунту. В 1840 р. до Анґлії прибув перший корабель з штучними навозами з Перу (американська країна), а потім почали ширити ся инші роди штучних погноїв — салїтра з Чілї, калї, що виготовлюєть ся в Европі і т. д. Через се штучні погної почали уживати ся в більших розмірах,

ніж се було, коли уживав ся лише природний навіз; крім того самі штучні навози почали коштувати дешевше.

Лїбіх думав, що уживаючи штучних погноїв, можна безмежно збільшувати плодючість ґрунту. Одначе він не взяв на увагу, що крім мінеральних складників ростини потребують ще воздуху, соняшних лучів, води і т. д. Він мав рацію лише в тім, що рільник по своїй волї може реґулювати скількість поживних річий в ґрунті, і що добре вижившені ростини краще зносять несприяючі умови погоди, ніж зле вижившені. Але Лїбіх всеж не звернув уваги на те, що соняшне світло, яке мають ростини, залежить від розмірів ґрунту, на якім вони ростуть. Тому чим густїйший і буйнїйший засїв, тим менше соняшного світла припадає на кожду ростину, тим тяжше їй добре розвивати ся і т. д.

Закон убуваючої плодючости ґрунту. Тому збільшенє штучних погноїв лише до певної міри тягне за собою відповідне збільшенє урожаю. Починаючи від певної межі, продукт зростає поволїйше, ніж видатки, і нарештї зовсїм перестає зростати; бо ростини споживають лише частину достарченої поживи, а потім вже перестають її споживати. Але далеко скорше, ніж наступає сей час, себ-то скорше як урожай завсїм перестає зростати, проявляєть ся так званий закон убуваючої плодючости ґрунту. Він полягає в тім, що хоч загальне число продукту зростає далї, але **зростає поволїйше, ніж скількість погною (капіталу), себ-то в відношеню до видатків він зменшаєть ся.** Так наприклад в однім досвідї перші 100 кільоґр. навозу дали 760 кільоґр. зерен і соломи, другі дали стількиж, але третя і четверта сотки вже троха менше, а 600 кґ. навозу дали всього 3,641 кґ. зерен і соломи, себто всього 607 кґ. сотку кільоґр. навозу, 800 кґ. — 4,555, себ-то 570 на сто. Таким чином в міру того, як збільшувала ся скількість навозу, зменшувала ся скількість продукту на кожду одиницю навозу.

Та хиба се буває лише в рільництві? Чи не бачимо ми те саме і в инших галузях продукції? Нї — в перетворюючім промислї збільшенє працї веде до відповідного збільшеня продуктів. Очевидно, колиб ми на фабрицї почали надмірно збільшувати скорість руху машин і довжину робочого часу, то й

тут починаючи від певних границь, продукт переставби зростати в тих самих розмірах. Одначе се можна легко усунути: замість збільшеня скорости тої самої машини, ми ставимо нову. Машини можна поставити в кождім місци, мало того — їх можна в великім числї поставити на тім самім місци, в многоповерховім будинку. Тому тут нема потреби збільшувати скорість тої самої машини. І в скотарстві, починаючи від певної границї, збільшенє поживи для худоби не тягне за собою відповідного збільшеня її ваги, скількости молока, яку вона дає, й скількости роботи, яку вона вона може зробити. Але і в сїй области закон убуваючої плодючости не має приміненя, бо ся границя істнує для кождої окремої штуки худоби, але не для всього скотарства. Коли ся границя осягнена, ми можемо вигодувати другу штуку худоби, якої годівля не дійшла ще до сеї границї. Можна першого вола зарізати й взяти замість нього теля, якого вага буде зростати відповідно до того, скільки поживи воно буде діставати. В рільництві нема сього виходу, бо земля має обмежені розміри. Коли вся площа оброблена, доводить ся »прискорювати хід машини«, себ-то ґрунту, або »збільшувати видачу поживи« на тій самій площі землї. А се веде до того, що продукт зростає поволїйше, нїж видатки, або інакше кажучи, дальший зріст продукту можна одержувати лише при відповідно більших видатках.

Як усувати вплив сього закону в рільництві. Очевидно, з того, що ми говоримо, ще не виходить, що сей закон вже тепер проявляєть ся в житю, бо в ріжних місцевостях є ще богато пустих земель, придатних до обробленя, таких, де ще непотрібні погної. На сих землях очевидно ще не скоро почне проявляти ся закон убуваючої плодности ґрунту. Нарештї, сам закон наступає при ріжних умовах неоднаково скоро. Ріжні ростини наприклад потребують неоднакової скількости тепла, вогкости, світла, і коли кожда ростина оброблюєть ся в тих місцевостях, які найкращі для неї тодї там збільшенє погноїв викликає відповідне збільшенє продуктів. Такий самий вплив має також відповідне оброблене ґрунту: глубока оранка, наводненє, дреноване і т. д.

Та крім сього чоловік може полїпшувати істнуючі маши-

ни або винаходити нові. Нові машини викликають збільшене продукту, так що тут має місце закон зростаючої, а не убуваючої продуктивности. Так наприклад сівачка кладе зерна рядами на однаковій віддалї одно від одного, так що кожде зерно дістає відповідну скількість ґрунту, воздуху й світла, дотогож все насїнє лежить на відповідній глубинї і майже все достигає (при сїяню без сівачок значна частина насїня гине).

Таким чином, коли в рільництві і нема такого постійного зросту продуктів завдяки новим винаходам, як се ми бачимо в промислї, то всеж закон убуваючої плодючости і закон зросту продуктивности взаїмно зрівноважують себе, а з огляду на те, що наука все більше і більше поступає наперед, треба думати, вона й на далї не дасть можливости проявити ся закони убуваючої плодючости ґрунту.

V. Природа як порушуюча сила. Природа не лише дає людям матеріял, але вона помагає їм переміщувати його з найбільшою для них користю. Як ми вже зазначували висше, в сих переміщуваннях полягає вся дїяльність чоловіка, в сїм полягає вся продукція. Але лише в давні часи ся робота робила ся виключно людьми; з розвитком технїчної науки й економічної культури місце людської сили все більше й більше заступають порушаючі сили природи. В давні часи воду з копалень випомповували при помочи людської сили, або сили звірят. В XII.—XIV. ст. починають в більших розмірах уживати до роботи силу води: вода порушує млини, при помочи води випомповують воду з шахт і т. д. Рівночасно почали ставити також вітраки, бо передтим силу вітру використували лише в мореплавстві.

Уживане пари й електричности. Аж до кінця XVIII. ст., користали лише з сих двох сил природи, води й вітру. Обидві вони мають чималі хиби — вони працюють лише в певнім місци, лише певний час, часом сила їх завелика, часом замала. Лише нова, передтим невідома сила природи, сила пари, не має сих хиб: вона працює кождого часу, в кождім місци, в довільнім розмірі. Сю силу зробив ужиточною Англїєць Ват в другій половинї XVIII. ст. Спочатку уживали її лише до випомповуваня води з шахт, але потім вона почала ширити ся в XIX.

ст, також в перетворюючім промислї (на фабриках) і в перевозових підприємствах (зелїзницї і пароходи), а потім і в сїльськім господарстві (льокомобілї, парові млини, парові плуги, парові молотїльнї і т. д.); скрізь сила пари заступила силу людини, звірят, вітру й води. Нарештї в кінци XIX. ст. появилася порушаюча сила електричности. Перевага електричної сили полягає в тім, що її можна легко дїлити, нагромаджувати й навіть передавати на великі простори. Тепер електричність дуже широко уживаєть ся при освітленю, телєфонах, телєґрафах, трамваях, але уживають її також в промислї.

Підчинене природи чоловіком. Таким чином чоловік, який був перше рабом природи, потрафив стати її паном, потрафив підчинити собі природу. Очевидно, чоловік може дуже мало впливати на роздїл води і суші, на клїмат і т. д. Але зате він може не лише присвоїти собі всї богаства природи, але й зміни продуктивність ґрунту, може використовувати для себе ріжні сили природи. Все се він робить при помочи ріжних винаходів свого розуму, — витворює машини, ставить ріжні будови, уживає в продукції працї і капіталу.

РОЗДЇЛ III.

НАСЕЛЕНЄ.

I. Абсолютне число населеня. Народні переписи, які роблять ся, починаючи від половини XIX. ст., по всїх сучасних культурних державах, дають нам цифри про неселене сих держав. Для попередних столїть ми не маємо таких докладних цифр, бо ще в 1753 р. анґлїйський парлямент відкинув народний перепис, бо він »руйнує останки анґлїйської свободи«. Одначе ученим з великою бідою вдало ся виясніти приближні цифри населеня також в попередні часи, навіть в старовинї.

Вже в стариннім світї населенє зростає безпереривно; сього зросту не спиняють навіть війни. Наслїдком сього зросту було те, що надмір населеня переселяв ся в инші країни. Коли впала Західно-римська імперія, число людности в богатьох її частинах обнизило ся на богато столїть. Одначе вже в XIII.—XIV. ст. населенє не лише дійшло до давної цифри, але

навіть перевисшило її. Взагалі, коли ми будемо розглядати число населеня в сучасних західно-европейських країнах, то побачимо, що з малими перервами воно все зростало. Сей зріст особливо прискорив ся в XIX. в.: в 1800 році населенє Европи виносило 175 мілїонів, а в 1900 р. вже 400 міл., себ-то протягом XIX ст., населенє більше ніж подвоїло ся. За перші вісїмнаїцять столїть воно досягало меншої цифри, ніж та, на яку воно збільшило ся протягом одного XIX. ст. Таким чином стверджуєть ся та думка, що з розвитком господарської культури число населеня зростає; а що господарськс житє особливо скоро зросло в XIX. ст., то й сей зріст особливо прискорив ся протягом останнього столїтя.

II. Густота населеня. Одначе далеко важнїйшим від загального числа населеня є відношенє між числом мешканців і простором землї, яку вони займають. З сього погляду інтересно, що у мисливських народів кождий чоловік потрібує 300—800 кільометрів. Як далеко від сих народів стояли народи старинного світа і середних віків, видко з того, що тодї на квадратовий кільометер припадалс 17—26 голов. В сучасній Західній Европі густота населеня дуже велика, особливо в Бельгії; тут воно виносить 246 голов на квадратовий кільометр.

Яке значінє має густота населеня? Величезна ріжниця між простором землї, потрібним для сучасного Індіянина або Маляйця, і тим, яке вистарчає для Бельгійця, свідчить про те, що розвиток культури, зріст продукції при помочи добрих машин дає можність богатьом соткам людий жити на тім самім місци, де давнїйше ледви міг вижити один чоловік; поверхня землї нїби розширюєть ся. Де давнїйше доводило ся дорогою війни забирати нові землї, нищачи при сїм місцеву людність, або заселяти нові країни з рідким населенем, там тепер нові способи продукції позволяють мирною дорогою завойовувати від природи все нові й нові скарби і вживлювати приріст населеня. В тім, що Европа на тім самім просторі землї може тепер вживлювати двічи більше число населеня, ніж сто лїт тому, і до того вживлювати його без порівнаня краще, ніж давнїйше, найвиразнїйше виявляєть ся поступ в господарськім житю, який доконав ся в минулім віці.

III. Міста і міське населенє. До того характеристичною чертою XIX. ст., є та обставина, що се населенє громадить ся в окремих, відносно небогатьох місцях, по містах. Міста і навіть великі міста повстають вже в дуже давні часи. Але старинні міста мали дуже часто тимчасовий характер. Наприклад, кождий новий египетський цісар казав »ставити для себе місто«; але по смерти основателя се місто лишали й переходили на инше місце.

Міста в давнїйші часи. Міста в сучаснім розуміню сього слова, осередки постійного житя, що дійшли також до нашого часу, **осередки торговлї і промислу,** повстали вперше в середні віки. Але які вони маленькі в порівнаню з теперішними містами. В Англії в XIV. ст., числило ся всього 10 міст з населенєм в 5 тисяч голов і більше, в Нїмеччинї навіть великі торговельно-промислові центри (як наприклад Франкфурт над Меном, Базелєя) мали в XIV. ст., не більше, як 8—10 тисяч мешканців. Ще довго потім кожде місто, що мало понад 5 тисяч, називали великим.

В кінци XVIII. ст., пруські міста дістовали понад 30 мілїонів марок з рільництва і 20 міл., марок із скотарства, себ-то мали ще сїльсько-господарський характер. В них часто більшість будинків мала ще соломяні дахи, улиці не були бруковані, лїхтарнї світили лише тодї, як не світив місяць. В давні століття людність міст складала ся з придворних купців і рільників; як каже один письменник Кантільон (1775 р.) там, де осїдає жити цїсар або великий вельможа, повстає місто, бо для його потреб там селять ся ремісники, купці, будують ся хати. З розвитком промислу міста почали змінювати свій характер; вони стали осередком промислової, насамперед робітничої людности. Міста почали повставати й їх населенє почало швидко зростати в промислових осередках. Так повстали міста з 20—50 тисячами мешканців, а потім з 100 і більше.

Зріст міст в XIX. ст. Основатель наукової статистики, пастор Зісмільх в XVIII. ст., ще не бачив, що населенє міст постійно збільшуєть ся; він казав, що населенє з волї Божої то зростає, то знову зменшуєть ся. Лише у Франциї вже в XVIII. ст., говорять про зменшенє населеня по селах. Сей наплив насе-

лення до міст приймає великі розміри в XIX. ст., особливо в другій половині його. Се пояснюєть ся тим, що по містах розвинув ся великий промисл з його високою заробітною платою, що по містах жити вигіднійше і приємнійше, ніж по селах, нарештї тим, що по селах все більше і більше почав занепадати дрібний промисл.

Коли за місто ми будемо уважати кожду оселю, що має понад 2,000 мешканців, то вийде, що тепер у Франції по містах живе дві пятих всего населення, в Німеччині більше як одна друга, а в Анґлії навіть три четвертих. Тимчасом ледви 50 лїт тому міське населенє Франції й Прусії виносило лише одну четверту, а в Анґлії лише одну другу загального числа мешканців. Особливо сильно зросли великі міста, себ-то міста, що мають понад 100 тисяч мешканців. В 1850 р. таких міст було в Европі лише 42 з 9 мил., мешканців, а 50 лїт потім (в 1900 р.) — вже 120 з 37 мил., себ-то число міст тричі збільшило ся, а число населення навіть чотири рази. В 1850 р. населенє великих міст виносило менше, ніж 4% цїлого населення Европи, а в 1900 р. вже 10%.

IV. Склад людности що до віку. Німецький пастор Зісмільх, що пробував в XVIII. ст., установити закони що до народженя і смерти людности, бачить волю Божу в тім, що в житю людскости безперервно зміняють ся поколїня. Творець, — каже він, — з нїчого випускає на божий світ військо людського роду, яке виходить окремими віддїлами. Сї віддїли йдуть один за одним, і кождий з них, осягнувши встановлену для нього цїль, зникає Дїйсно, в кожду добу свого житя людскість складаєть ся з ріжних осіб. Від того, скільки людий і в якім віцї живе в суспільности, залежить загальна маса працї, яку суспільність може зробити, бо в молодім віцї люди лише готують ся до продуктивної дїяльности, а здібність до працї у старших зменшуєть ся і потрохи зовсїм зникає.

В сучасних европейських країнах населенє в віцї до 20 лїт виносить від 31 до 50%, в віцї понад 60 лїт 8—13%, так що для дорослого, здатного до працї населення в віцї від 20—60 лїт, на яке паде тягар удержаня суспільности, лишаєть ся лише половина населення. Ся цифра сама по собі невелика, але

вона величезна в порівнаню з попередними часами: чим далї ми підемо назад, тим менше ми знайдемо пересїчно дорослих людий серед насолоня. Учені люди дослїдили, що у диких людий серед населеня. Учені люди дослїдили, що у диких кож старість і смерть. У освічених народів дозрілість наступає значно пізнїйше наступає старість і смерть.

Час підготованя до господарської дїяльности. Таким чином, зі зростом культури зростає довгість житя, а заразом зростає час, який чоловік має тратити на те, щоби приготовити ся до господарської дїяльности. Тепер пересїчна довгість житя виносить 35—45 лїт, але ще в другій половинї XVIII. ст., вона виносить у Франції 25 лїт. У низших дикунів, каже один учений, батьки виховують дїти і дбають про них не більше, як до десяти лїт; на висшім степени культури дївчина лишаєть ся в батьківській хатї лише до 14 лїт, а хлопці довше. А у сучасних освічених народів дївчата й хлопці залежать від батьків приближно до 20 лїт, а покидають зовсїм батьків і починають жити цїлком самостійно пересїчно в 25 лїт.

Яке значінє має час підготованя? Народня освіта. Легко зрозуміти, що збільшенє часу, який витрачуєть ся на підготовленє до господарської дїяльности, має дуже велику вагу. Воно впливає на поступ населеня взагалї і на зріст його продуктивности з'окрема. Воно дає молодому поколїню можність набути фізичної сили, розвинути ся умово і морально, здобути собі загальну і фахову освіту. Воно безпосередно проявляєть ся в збільшеню числа грамотних серед населеня, в збільшеню числа людий, що одержали середну й висшу освіту. В західній Европі наприклад майже всї дорослі люди вміють читати й писати. Ясно, що сучасні розвинені способи продукції можуть істнувати лише тодї, коли робітники будуть грамотні, коли вони зможуть розуміти устрій машин і працювати при них, як слїд, не псуючи їх на кождім кроцї через невмінне. Так само уживаню й поширеню кращих способів обробленя землї дуже перешкаджає темнота й неграмотність нашого селянства, яке не може вияснити собі користи з них і познайомити ся з ними з книжок.

V. Склад населеня що до пола. Що до пола населенє дї-

лить ся на дві майже рівні частини. Родить ся трохи більше хлопців: 104—106 на 100 дівчат; але далї смертність мущин в Европі є більша, бо вони беруть більшу участь в продукції, і се веде до того, що не лише наступає рівновага, але жінок є більше, ніж мущин: пересічно в Европі на 1,000 мущин припадає 1,024 женщин. Цїкаво одначе, що в Европі, ідучи з північного-заходу на полуднений-схід, потрохи зменшуєть ся над вижка жінок і нарешті вже на полудни повстає надвижка мущин*). В инших частинах світа мущин скрізь більше, ніж жінок, так що пересічно для цїлої земної кулї на 988 жінок припадає 1,000 мущин. Менше число жінок в Африцї й Азії пояснюєть ся тим, що жінки роблять найтяжші роботи, скоро виходять замуж, коли їх тїло ще не зовсїм розвинуло ся а почасти також звичаєм убивати новонароджених дівчат. Що до Злучених Держав Північної Америки, то тут припадає лише 952 жінки на 1,000 мущин; се пояснюєть ся тим, що переселенцї з Европи, Китаю й Японії — се переважно мущини: вони не беруть з собою жінок і дїтий.

VI. Населенє активне і пасивне. Роздїл його після занять. Нарештї для економічної науки дуже важно знати, як дїлить ся населенє на активне або самостійне, себ-то таке, що добуває засоби до істнованя, і пасивне або несамостійне, себ-то домашну челядь, яка живе коштом активного населеня. В Росії наприклад процент самостійного населеня дуже невеликий — там лише одна четверта частина населеня має самостійний заробок, тимчасом як в західно-европейських державах активне населенє виносить половину всього населеня або менше. Таким чином в Росії кождий »кормилець« мусить працювати на трох дармоїдів, а в инших країнах він робить лише на одного.

Роздїл населеня після занять. Коли ми далї розложимо активне населенє після занять, то побачимо, що Росія й Анґлія стоять на двох протилежних кінцях. В Росії активне сїльськогосподарське населенє виносить 71%, а на промисл, торговлю

*) В Анґлії на 1000 мущин припадає 1065 жінок, в Норвегії 1084, в Німеччині й Австрії вже лише 1029—1035, в Росії 1011, в Румунії, Сербії й Греції менше як 1000.

й транспорт припадає лише 18%. Таким чином, Росія се переважно рільнича країна. Навпаки, в Анґлії, країні промисловій, промисл займає 53%, а разом з торговлею й транспортом дві третини цілого активного населеня; на рільництво лишаєть ся не більше, як 13%. Инші держави Західної Европи стоять посередині між Росією й Англією. Австро-Угорщина й Італія стоять близше до Росії, бо в них переважає рільництво. Навпаки, в Швайцарії й Німеччині на першім місци стоїть промисл хоч і не в такій мірі, як в Анґлії.

VII. Подружя. Подружя, уродженя, смертність і переселеня — ось явища, в яких виявляєть ся рух населеня. Вислідом усіх сих явищ є число населеня, яке істнує в кожду дану добу. Від числа народжень і переселень в країну залежить зріст населеня, від смертности й виселеня — його зменшене. Подружя мають хоч і песередне, але дуже велике значіне, бо від них залежить число уроджень. Се число залежить від числа подруж, від довжини подружного житя і від віку осіб, що побирають ся. Анґлійський статистик Фар вичисляє, що колиб пересічний вік, в якім жінки виходять замуж, підвисшив ся до трийцяти лїт, то пересічне число уроджень зменшило би ся на одну третину проти того, яке істнує тепер. Тому треба коротко спинити ся на подружах.

Подружний вік зміняєть ся в ріжні часи. Серед дикунів — каже один учений — мущини беруть собі за жінок дівчат свого племени в віці 12 лїт. На висшім степени розвитку дівчат беруть в віці 14 лїт. Навпаки, пересічний подружний вік дівчат в сучасній Західній Европі виносить 24 р. Крім того цифри для цілої Европи показують, що подружний вік для жінок постійно зростає.

Не лише подружний вік підвисшуєть ся з розвитком культури, але взагалї зменшуєть ся цифра подруж, себ-то число подруж, яке припадає на 1,000 душ. У Франції воно протягом XIX. ст., зменшило ся майже на одну четверту частину — — з 9.8 до 7.5 на 1,000 населеня, в Прусії з 10 до 8.5, в Швеції на 1,000 населеня припадало в 1771—1780 рр. 9 подруж, в 1896 до 1900 лише 6, себ-то на одну третину менше. Одним з наслїдків того є те, що лишаєть ся значний процент в вільнім

станї. У дикунів нема незамужних. У Австралійців, пише один учений, жадній дівчинї, що має 14 лїт не позволяють лишати ся незамужною; нїодній вдові, що має менше як 45 лїт, зменшує загальне число народженя на одинайцять процент.

VIII. Уродженя. Підвисшенє подружного віку веде до зменшеня числа уроджень. Крім того число уроджень зменшуєть ся тому, що кожде подруже хоче мати як найменше дїтий, а також тому, що частина населеня зовсїм не заключає подружа і не має потомків. Один статистик вичислив, що на 1,000 душ населеня могло би родити ся тепер річно 150 дїтий коли би припустити, що всї жінки, починаючи від першого віку, можуть мати дїти, що всї вони виходять за муж, що кожда з них протягом 22 лїт річно родить по одній дитинї. Але в дїйсности число уроджень тепер далеко менше. Сучасна культура не допускає такої величезної цифри. Чи може тепер робітник, або купець, або урядник або навіть селянин мати не кажемо вже 22, але 15 дїтий? Чи може він їх прогодувати і в люди вивести? Очевидно, що нї. В давнїйші часи припадало 70—90 уроджень на 1,000 мешканців, але тепер лише в Росії припадає 50 уроджень на 1,000 душ річно. В Західній Европі число уроджень на 1,000 душ нїгде не доходить до 40, у Франції не перевисшує 20, в Австрії, на Скандинавськім півострові й Бельгії 25—27. Тимчасом в другій половинї XVIII. ст., себ-то 150 лїт тому, на 1,000 душ у Франції припадало 36 до 39 уроджень, себ-то майже двічи більше, нїж тепер, а в Швеції 36 замість 26, які родять ся тепер.

IX. Смертність. Велике число уроджень тягне за собою також велику смертність; зі зменшенєм числа уроджень зменшуєть ся смертність. У первісних народів жінка родить пересїчно не менше як 7—10 дїтий, але три чверти їх умирає, не дїйшовши до дорослого віку. Вказуючи на те, що в містї Нірнберзї в середні віки число дїтий було дуже невелике в порівнаню з загальним числом населеня, нїмецький учений Біхер додає: се може ствердити кождий, хто дослїджував історію шляхотських родів в середні віки число дїтий, що родили ся, було дуже велике в середні віки, але більшість з них дуже

скоро поумирала. Ще в XVIII. ст., смертність по містах перевишшувала число уроджень.
не позволяють носити жалоби більше як два тижні. В Англії тепер на кождих вісїм жінок припадає одна незамужна. Один учений вичислив, що незамужність жінок у освічених народів

Причини великої смертности. В XIX. ст., пошестні хороби є виїмками. В попередних столїтях вони були страшним лихом, яке нищило тисячі й десятки тисяч населеня, особливо по містах. Один учений, що досліджував історію пошестних хороб, каже, що від 1000 до 1625 р. крім всяких инших хороб 45 разів наступали часи пошестної смертности, себ-то пересічно що 13 лїт наступала така велика що до числа жертв смертність, яка тягла ся роками і часто переходила через цїлу Европу. Найгіршим часом з сього погляду є кінець сорокових і початок пятьдесятих років XIV. ст., коли чорна смерть (чума) знищила від третини до половини цїлого населеня Европи. Вона почала ся в Кримі в 1346 р., і ми можемо прослїдити, як ішла вона по всїх країнах Европи. Напрям її такий: Візантия, Сицілія, Італія, Франція, Еспанія, Угорщина, Нїмеччина, звідки вона переходить на побереже Балтийського моря, в Англію і на Скандинавський півостров.

Не менші спустошеня, ніж чума й инші пошестні хороби, робили війни й голод. Часто одначе бувало так, шо всї сї лиха наступали рівночасно: війна сприяла розширюваню пошестної хороби, голод був наслїдком того, що війна спустошила країну. До XIII. в. голод в Еврепі був звичайним явищем. Починаючи від XIII. ст., загальні голодованя бувають рідше, але всеж се було страшне лихо — ще в XIV. ст., люди підчас голоду ставали людоїдами й жерли людське мясо. Війни з особливою силою почали збільшувати смертність і затримувати зріст населеня в XVII. і XVIII. ст. Під впливом трийцятьлїтної війни населенє Нїмеччини зменшило ся в 1648 р., що найменше вдвоє. Війни Наполеона знищили у Франції й инших країнах масу населеня, особливо дорослого і здатного до праці. З сього погляду війни впливали особливо зле на народне господарство: вони не лише нищили засіви, худобу, села й міста, але нищили особливо доросле мужеське населенє, яке мусїло

голодувати всї инші ґрупи населеня.

Смертність в XIX. в. В XIX. в. змінив ся насамперед санїтарний стан країн і міст. Найкращим свідоцтвом сього є зменшене смертности в наслїдок тифу особливо по містах*). Зменшене смертности з причини тифу, залежало від оздоровленя ріжних місцевостий, заведеня каналїзації (прилади до усуваня нечистоти), достарчуваня чистої води до питя і т. д. Від часу заведеня щепленя віспи (на початку XIX. ст.), особливо з того часу, як віспу почали щепити обовязково (в західно-европейських державах) смертність в наслїдок віспи майже зовсїм зникла. Але і смертність з причини сухіт також зменшила ся в останні трийцять лїт — се залежало від зросту добробуту, кращого віджившлюваня і т. д.

Взагалї тепер смертність значно зменшила ся: у Франції за часів Людовика XVI. припадало на 1,000 душ 33 випадки смерти, а тепер лише 23*). Коли ми візьмемо цїлу Европу, то побачимо, що смертність зменшила ся протягом XIX. ст., з 31.5 до 27.3. Для самої Західної Европи зменшене виносить з 28 до 23.4, для Східної Европи — з 38 до 33 і одну трету. Таким чином значне зменшене смертности є загальним явищем; воно є наслїдком культури XIX. ст. Лише в Росії смертність все ще дуже велика, і се найкраще свідчить про загальну зацофаність Росії. Там і досї вмирає 32 голов на 1,000 — як у Франції в XVIII. в., себ-то два рази більше, нїж в усїх західно-европейських країнах. В сих країнах смертність виносить від 13.5 голов на тисячу (в Норвеґії) до 18 (в Нїмеччині). Навіть на полудни Европи вона низша, нїж в Росії (19 до 22 гол.).

X. Наука про населене. Науку про населене сотворив англїйський економіст Роберт Мальтус в кінци XVIII. ст. Перед ним істнували лише початки такої науки. З огляду на те, що в попередні столїтя населене зростало дуже поволи, а часом

*) За останні 30 лїт смертність зменшила ся в Прусії з 60 випадків на 1000 до 10, в Швайцарії з 46 до 7, в Італії з 80 до 43; по містах Берлїні, Мінхені, Франкфуртї, Відні се число зменшило ся тепер до 5 замість 40—60 і навіть 100 трийцять лїт тому.

*) У Швеції смертність зменшила ся з 27 в другій половині XVIII. ст., до 16, в Прусії вона виносить коло 29 на 1000 в 1816—1820 р. і 21.5 в 1891—1900 р.

навіть зменшало ся (наприклад в добу трийцятьлїтної війни), серед учених витворив ся погляд, що чим більше зростає населенє, тим краще для країни, тим більше зростає її продукція. В XVI.—XVIII. ст., вказувало ся на те, що зі зростом населеня збільшуєть ся могучість країни, її промисловість. Сїй науцї відповідала також полїтика ріжних держав. Держави заохочували населенє до заключуваня подруж при помочи скороченя часу жалоби для вдовиць або заведеня спеціяльних податків від нежонатих; але найбільше дбали вони про те, щоб як найбільше переселенців поселювало ся в державі.

Одначе вже тодї висловлювала ся думка, що зріст населеня залежить від запасу засобів до істнованя. Деякі письменники XVII. і першої половини XVIII. ст., вказують навіть на те, що коли населенє надмірон збільшуєть ся, то може повстати голод, а деякі вже твердять, що населенє зростає скорше, нїж засоби до істнованя. Власне сю думку докладно розвинув і спробував довести Мальтус в своїй працї »Студия про населенє«.

Населенє в другій половинї XVIII. ст. До другої половини XVIII. ст., населенє зростало дуже поволи. Хоч держави і робили заходи, щоби збільшувати населенє, одначе вони не давали бажаних наслїдків — занадто велика була смертність з причини війни і пошестий; крім того подружа серед сїльського населеня (кріпаків) були дуже утруднені, бо треба було брати дозвіл від панів. Доперва від 60 років XVIII ст., в Англії, а потім і в инших країнах Західної Европи се змінило ся; почав ся швидкий зріст населеня. В звязи з сим стоїть наука, яку висловив Мальтус. Сей зріст населеня викликав те, що науку Мальтуса скрізь признали, і в великім зростї населеня почали бачити явище, небезпечне для народного добробуту.

Наука Мальтуса. Основаною думкою Мальтуса є те, **що населенє має властивість множити ся скорше, нїж можуть збільшувати ся засоби до істнованя.** Населенє розмножуєть ся в відношеню як 3; 9; 27; 81. Засоби до істнованя в відношеню, як 3; 6; 12. З сього видко, що в міру зросту населеня зменшуєть ся скількасть засобів до істнованя, що припадає на

кождого чоловіка. Наслїдком сього є голод і смертність, які зменшуєть ся скількість засобів до істнованя, що припадає на істнованя.

Таким чином, коли населенє має нахил розмножувати ся поза границю засобів до істнованя, то з другої сторони в дїйсности воно розмножуєть ся лише на стільки на скільки істнують засоби до істнованя, і коли засоби не збільшують ся зріст населеня мусить припинити ся. Перешкодою для його зросту є голод і бідованє. Але поруч таких **руйнуючих** сил ті самі наслїдки можна осягнути **упереджуючими** заходами себто добровільно повздержувати ся від заключуваня подружий. Упереджуючі й руйнуючі перешкоди стоять до себе в відворотнім відношеню: чим сильнїйші одні, тим слабші другі і навпаки. Упереджуючі перешкоди мають моральний характер. Мало того, вони не лише ставлять населенє в рівновагу з засобами до істнованя, але можуть допровадити до того, що засоби до істнованя будуть зростати скорше, нїж зріст населеня, і в сїм випадку можуть викликати зріст його добробуту.

Яке значінє має наука Мальтуса. Значінє Мальтуса полягає в тім, що він підчеркнув, що в природї істнує жорстока боротьба, з якої чоловік мусить шукати виходу при помочи свого розуму. В розвитку населеня може панувати або лад або нелад, і се залежить від того, що переважить, чи людський розум, чи сили природи. Коли запанують сили природи, надвижка населеня згине в боротьбі, яка відбуваєть ся між людьми, як і в царстві ростин і звірят. Коли запанує разом, він свідомо заведе лад і дасть можливість кождій людській одиниці розвинути ся як найкраще.

Мальтус твердив, що в попередні часи, число уроджень було незвичайно велике, а се вело до війни, пошестних хороб, голоду, бо земля не була в станї всїх виживити. Далї він звернув увагу на те, що і в будучности населенє не може зростати необмежено — або все будуть істнувати дикі способи боротьби між людьми, взаїмне нищенє, або число уроджень мусить зменшити ся. Люди не повинні розмножувати ся так швидко як давнїйше. Тодї не буде треба великої смертности — замість диких способів боротьби буде боротьба культурна. Коли на

50 уроджень припадає 35 випадків смерти (на 1000 населеня), приріст виносить 15. Але той приріст буде, коли на 30 уроджень буде припадати лише 15 випадків смерти. Але перші цифри означають некультурний, первісний стан, а другі — сучасну високу цивілїзацію.

Закиди проти науки Мальтуса. Проти науки Мальтуса робили ся ріжні закиди з ріжних сторін. Закидали, що се неправда, нїби то населенє розмножуєть ся скорше, ніж збільшують ся засоби до істнованя. Але Мальтус своїм твердженєм хотів лише довести, що стремлїнє людскости до розмноженя не має границь, а засоби до істнованя можуть збільшувати ся лише в певних границях. Закидали далї, що Мальтус не звернув уваги на те, що може збільшити ся продуктивність (видатність) працї завдяки новим поліпшеням в способах продукції, подїлу працї, що кращий розділ доходів дасть можність жити більшій скількости населеня. Одначе Мальтус не заперечував впливу всїх сих явищ, хоч і не надав їм такого значіня, як се робили його наслїдники, бо його часи машини і розділ працї ще не мали такого значіня, як тепер. Але в кождім разї всї сї явища не можуть усунути тої основи, на якій опираєть ся закон населеня Мальтуса, а саме істнованя закону убуваючої плодючости ґрунту. Наведені чинники можуть лише затримати його наступленє, але лише тамчасово, і колиб тепер спробували в сїльськім господарстві збільшувати скількість капіталу і працї так швидко, як в промислї, то там вже тепер проявив би ся закон убуваючої плодючости ґрунту. Але що нема потреби робити такого збільшеня, а се тому, що проявляєть ся упереджуючий чинник Мальтуса — число уроджень дуже зменшуєть ся. Таким чином та обставина, що положенє населеня в XIX. ст., не лише не погіршило ся, а навіть значно поліпшило ся, не стоїть в суперечности з наукою Мальтуса, бо він се зовсїм допускав, коли необмежене стремлїнє населеня до розмножуваня не буде проявляти ся в житю, а натомість населенє буде зростати умірковано. Противники Мальтуса, особливо славетний анґлїйський учений Спенсер, казали, що зменшенє числа уроджень залежить від чисто природних причин. Чим більше розвиваєть ся людскість, тим більше скорочуєть ся

здатність чоловіка до розмножуваня, так що в будучности може встановити ся рівновага між зростом населеня і збільшенем засобів до істнованя без всяких упереджаючих або руйнуючих перешкод. Одначе се твердженє досї не доведене, і коли в XIX. ст., така рівновага встановила ся, то лише завдяки повздержности людий, а не завдяки природним причинам. Тому основи науки Мальтуса і досї мають силу, й більшість сучасних дослїдників економічної науки тримаєть ся того погляду, що населенє може множити ся незвичайно швидко, далеко швидше, ніж засоби до істнованя, але люди можуть запобігти сьому, уникнути великої смертности і голодів, а навіть дійти до висшої степени матеріяльного добробуту.

Та коли Мальтус не надав великого значіня збільшеню видатности працї і кращому роздїлови доходів і думав, що вони не можуть усунути суперечности між швидким зростом населеня і повільним зростом засобів до істнованя, всеж зазначені чинники мають велике значінє в кождий даний час і для кождої країни. Завдяки уживаню досконалих засобів і способів продукції і добрій освітї народу, такі країни як Англія, Нїдерлянди, Нїмеччина можуть тепер виживити незвичайно густе населенє, яке доходить в Бельгії до 240 голов на квадратовий кільометр.

Еміґрація. З Нїмеччини виселюєть ся тепер не більше як 25 тисяч душ річно, а в попередні десятилїтя звідти виселювало ся до самої Америки не менше, як 100 тисяч душ річно. Таким чином тепер Нїмеччина може виживити всї свої 60 мілїонів населеня. Навпаки, з Італії виселюєть ся річнно 300—500 тисяч душ; особливо велика еміґрація буває в неврожайні роки. Так само з Росії і з України виходить богато переселенців. Се тому, що там дуже мало розвинений промисл і рільництво, і країна не може виживити навіть сього рідкого, в порівнаню хоч би з Нїмеччиною, населеня.

——««o»»——

РЗДЇЛ IV.

ПРАЦЯ.

І Що таке праця? Працею називаєть ся певна витрата людських сил, умових і фізичних, повне **напружене тїла, направлене до осягненя тої чи иншої цїли.** Ся доцїльність праці відріжняє її від гри. В грі чоловік не має нїякої виразної цїли; вся суть полягає в самих рухах чоловіка, в його голосї, а не в яких небудь результатах сих рухів. Тому праця завсїгди злучена з напруженєм мязів і нервів. Вона вимагає від чоловіка терпіня — вона втомлює тїло. Дитина дуже охочо граєть ся, але коли всї її вчинки і рухи мусять мати певну цїль, тодї те саме занятє, яке перше тїшило дитину, видаєть ся їй тяжким. Щоби привчити дитину до роботи, щоби вона дивила ся на працю як на щось потрібне і пожиточне, треба довший час виховувати її. Се відносить ся не лише до поодинокого чоловіка, але до цїлих народів, до всеї людскости. Богато часу минуло, заки люди навчили ся як слїд працювати, себ-то ставити всї свої вчинки в залежність від певної цїли. Подорожники оповідають про первісних людий, що вони не вміють розкладати своїх занять, а роблять кождого разу те, що прийде їм на думку: вони їдять, коли голодні, лягають спати, коли чують ся втомлені, танцюють або співають, коли мають надмір сил. Такий самий характер має також їх робота; вона ще тїсно лучить ся з грою: первісний чоловік не відріжняє приємного від пожиточного.

Але та сама гра, спів і танцї, помагає людям перейти до поважної, доцїльної працї. Музика і спів проганяють лїнощі й неохоту до роботи, вони підтримують його в станї подражненя, в якім первісний чоловік лише й може напружувати свої сили. Зрештою й тепер у богатьох людий праця йде скорше, коли вона робить ся в супроводї співу.

ІІ. Праця примусова і праця свобідна. Одначе для первісних людий праця всеж є тяжкою: вона є для них мукою, тягаром. Лише конечність, примус, змушує первісного чоловіка до роботи. Тому в давні часи праця є **примусовою,** а не **свобідною,** як тепер. Сим пояснюєть ся, що в давні часи весь тя-

гар праці спадав на жінок. Жінок, захоплених підчас війни, не вбивали. Зате їх змушували робити всякі роботи, особливо полеві, які були найтяжші для первісного чоловіка, бо треба було довго чекати на наслідки, поки можна буде жати збіже. Чоловіки звичайно нічого не робили, або займали ся мисливством і війною, себ-то руйнованєм і примусовим відбиранєм маєтку від инших людий.

Старинні Германи і Римляни. На такім щеблі розвитку стояли ще Германи, як їх описує римський історик Тацит. Германів, каже він, лекше намовити до небезпечної війни, ніж до того, щоби вони орали землю і чекали на жатву. Вони навіть уважають за негідне здобувати потом те, що можна здобути кровю. Коли вони не воюють, то трохи полюють, а звичайно нічого не роблять, лише їдять та сплять. Найхоробрійші нічого не роблять; на них працюють жінки, старці й слабші члени родини, які провадять дім, господарство й полеві роботи, а самі вони байдикують. До слабших членів родини, яких змушують до роботи сильнійші, приходять з часом раби, взяті в полон мужчини, яких вже не вбивають, але повертають в рабство. В старинним Римі не лише сільсько-господарські роботи й ремесла були в руках рабів: раби були архітектами, малярами, різьбарами, переписчиками книг і т. д. Працю рабів використовувало також римське правительство: раби прокладали гостинці й водопроводи, були поліцаями, низшими урядниками. Свобідні Римляни лишали собі лекше занятє — воювати й панувати, до праці вони відносили ся з погордою й не потребували робити, бо все за них робили раби. А тимчасом римський поет Катуль пророкував, що Римлянам горе буде: через ледарство гинули царі й великі царства — казав він.

Середні віки. В середні віки крім праці панщинних селян ми бачимо також свобідну працю міських ремісників, які роблять з власної волі, а не з примусу. Одначе примусова праця істнувала ще довго не лише в области сільського господарства, де панувала панщина, але також в промислі. На рукодільнях XVIII. ст., на Заході ще уживала ся в ширших розмірях праця волоцюг і злочинців, яких ловили цілими гуртами, замикали до

»робочих домів« і змушували прясти лен і коноплї, вовну й бавовну.

Примусова праця в росийських фабриках. В Росії Петро І. дав промисловцям привілей набувати до фабрик села з людьми »під тою умовою, щоби сї села були завсїгди при сих фабриках«. Ще в першій половинї XIX ст., при росийських фабриках істнували окремі касарнї для панщиняних робітників. Бувало й так, що пани самі закладали фабрики в своїх маєтках, і змушувли селян кріпаків там працювати.

Хиби примусової працї. Великою хибою примусової працї є її мала видатність: овобідна праця далеко видатнїйша, нїж панщиняна. Один росийський мінїстер, сторонник панщини, заявив, що досвід показує, що праця вільних робітників є далеко краща, нїж панщиняних. Нїмецький ученний Гакстгавзен кеже, що російська шляхта сама переконала ся, що панщиняні робітники працюють на фабриках дуже лихо, далеко гірше нїж вільні робітники. Мала видатність панщиняної працї була одною з причини скасованя панщини: в богатьох місцях панщина перестала бути корисною для панів.

III. Праця ручна і праця машинова. Довгість робочого часу й напруженість працї. Ріжниця між ручною працею й машиновою. В XIX. ст., відбула ся ще инша зміна в характері працї. Не лише замість працї примусової прийшла праця добровільна, але замість працї ручної — праця машинова. Се незвичайно велика переміна. Праця робітника при машинї в значній мірі перестає бути фізичною (тїлесною) працею, вона починає почасти бути працею умовою. Всї поодинокі роботи в продукції виконує машина; чоловік лише кермує нею. Він дає машинї матеріял до обробленя, пускає машину в рух і потім лише доглядає за її роботою. Але зате дуже богато залежить від дїяльности робітника, від його вміня й зручности. Чим складнїйшою є машина, тим більше зручности й обережности вимагаєть ся від робітника, який за нею доглядає. Один письменник, говорячи про зміни в характері працї, які доконали ся з приміненем машин і сили пари, порівнує візника давнїйших почтових діліжансів і машиніста сучасного швидкого поїзду. Діліжанс їде поволеньки, конї самі знають дороги; від візника

залежить доля небогатьох людий і невеликих капіталів; він спиняєть ся коло шинків, лаєть ся й пє. Навпаки машиніст при незвичайній швидкости руху мусить пильно уважати на всї знаки, настрілки, на хід машини. Він відповідає за сотки людських істновань і за цїлість великих маєтків. Він є представником сучасного робітника, який доглядає за цїлим рядом машин.

Зміни в умавах видатности праці. Напруженість праці. В залежности від сього з заведенєм праці замість ручної машинової змінюють ся самі умови видатности праці. Старе правило, що праця тим дешевша, чим вона довша і чим меншою є заробітна плата, вже більше не надаєть ся. Найдешевшим стає той робітник, який працює довший час і дістає більшу плату. Те, що стратить ся на скороченю робочого дня і на збільшенїй платї, з надвижкою осягаєть ся завдяки видатнїйшій працї, більшій пильности, свідомійшому відношеню до справи. Річ в тім, що видатність праці залежить не лише від якости машин і знарядів, з яких користає робітник, не лише від довгости робочого дня, але також від **напруженості** (інтензивности) праці, себ-то від скількости продукту, яку виробляє робітник в кожду годину.

Вплив скороченя робочого часу на видатність праці. Тому видатність праці може зростати, не зважаючи на скорочене робочого часу, коли напруженість праці зростає більше, нїж зменшуєть ся робочий час. Спостереженя, зроблені в ріжних країнах, показують, що скрізь скорочене робочого часу на фабриках не лише не викликує зменшеня виробленого продукту, але часто навіть веде до збільшеня його, себ-то видатність праці, завдяки скороченю робочого часу, не лише не зменшуєть ся, але навіть зростає, бо в кожду годину вироблюєть ся тепер далеко більше, нїж давнїйше.

Се пояснюєть ся таким способом. Підчас роботи відбуваєть ся подвійна витрата сил. Одна витрата — се сама праця робітника, його рухи, його догляд за машиною. Коли ся витрата сил зменшуєть ся, зменшуєть ся скількість продукту, який виробляє робітник. Навпаки друга витрата сил є вислідом самого перебуваня у фабриці. Атже навіть стоянє без дї-

ла в задушливім льокалю, де чути лише гамір машим, викликує втому. А тимчасом ся друга витрата сил зовсім не є конечною. Коли її скоротити, скількість вироблених предметів не зменшуєть ся. При скороченю робочого часу з 10 до 9 годин, з 9 до 8, перша витрата сил не зменшуєть ся, вона лише розкладаєть ся, завдяки більшій зручности робітника, на менше число годин, що видко з більшого використовуваня машин. Навпаки, друга витрата сил, яка походить від перебуваня робітника в фабричнім будинку, зменшуєть ся на одну або на дві години.

Очевидно, скороченє робочого часу збільшує видатність праці лише при певних умовах, при машиновім способі продукції, коли праця робітника набуває прикмети умової праці, коли рівночасно зі зменшенєм робочих годин запроваджують ся нові, полїпшені машини. Навпаки, при ручній праці, де потрібне напруженє мязів, там скороченє робочого часу тягне за собою відповідне зменшенє продукту. Ось чому письменники XVIII. ст., відмовно відносили ся до скороченя робочого часу; тому й тепер для сїльського господарства і для ремесла всяке зменшенє робочого часу є некорисним. Але і при машиновім способі продукції видатність праці зростає до певної границї: скороченє робочого часу тягне за собою збільшенє продукту доти, доки воно веде лише до зменшеня в витратї робочої сили другого роду, коли видаванє сили першого рода розкладаєть ся на всї инші години, які через се краще використовують ся. Коли-ж сю границю осягнено, дальше скорочуванє робочого часу праці вже веде до зменшеня продукту, бо збільшенє напруженості праці далї вже не може зростати в тій самій мірі. В одних галузях продукції ся границя осягаєть ся скорше, в инших — скорочуванє робочого часу може йти далї.

Користи із скороченя робочого часу. Одначе навіть в тих випадках, коли впливом скороченя робочого часу видатність праці лишаєть ся та сама або трохи зменшуєть ся, користь для суспільности із сього скороченя є дуже велика. Довгий робочий день скорочує житє робітника, він скорше старієть ся. »Коли щодня змушувати мужчин і жінок працювати стільки часу, що їм нїколи думати, вони так і лишать ся не думаючою

худобою«. Кінець кінцем від скороченя робочого часу виграє також промисловість, бо при довгім робочім часї неможлива велика напруженість працї. Для сього потрібний той відпочинок, без якого руки й мозок не можуть відповідно робити, потрібний час для набуваня загальної освіти і спеціяльного знаня.

»Коли праця припинить ся, — каже анґлїйський учений Маколєй, — коли біржа мовчить і з фабричних комінів не виходить дим, се має неменше значінє для богатства народів, нїж все, що робить ся в днї працї«. Законодавство майже скрізь заводить обовязковий недїльний відпочинок. Анґлїя й Америка, де сей відпочинок додержуєть ся дуже остро, зовсїм не потерпіли від сього. Слова одного французького письменника, Прудена, справдили ся: »там, де нема недїльного відпочинку, працюють не більше, а скорше навіть менше, нїж там, де він істнує«. Та не менше потрібне також скороченє робочого дня. Воно дає можність робітникам вчити ся. »Чому прядиво, яке вироблюєть ся в наших робітнях, - каже директор одної американської фабрики, - є дуже мягке і богато важить? Атже кожде підприємство має можність набувати ту саму вовну й уживати тих самих машин! Лише тому, що його виробляють люди, які більше від инших розіміють ся на тій роботї«.

Видатність працї в Анґлії й Росії. Нїмецький учений Шульце Ґеверніц вичислив, що анґлїйський робітник працює далеко дешевше від російського, хоч його плата три й пять разів більша й робочий день коротший що найменше на три години. Від чого се залежить? Шульце-Ґеверніц порівнує працю російського робітника з працею анґлїйського в бавовнянім промислї, і з сього порівнаня видко, від чого залежить видатність працї в машиновій продукції. Він вказує насамперед на те, що в Росії дуже велика, в порівнаню з Західною Европою, ріжниця між скількістю продукту, яку може виробити певна машина, і тою скількістю, яка виробляєть ся в дїйсности; тут істнує дуже велика втрата. Се пояснює не лише лихою якістю сирого матеріялу, але також тим, що робітники неосвічені, не мають знайомости з машинами, не розуміють їх устрою. Тому що в Росії праця робітників є низької якости, там не можна

уживати таких складних і великих машин, які уживають ся на англійських фабриках. Нарешті, російські робітники не можуть доглядати за таким числом машин, як англійські. На тисяч веретен в Англії припадає 3 робітники, в Росії 10—16, а в рідких випадках 6. В Росії на одного робітника припадає 2 ткацькі варстати, в Англії 4 6. Таким чином, при сучасних способах продукції скорочене робочого дня є конечною потребою. Лише в сім випадку витворює ся та робоча сила, якої потрібують теперішні складні машини.

IV. Що то є поділ праці? Поділ праці, каже славетний англійський економіст, Адам Сміт, викликав найважнійші поліпшеня в способах продукції, він найбільше сприяв виробленю зручности й швидкости робітників. Сміт докладно списує поділ праці на мануфактурі (рукодільні) до виробленя шпильок, який істнував вже за його часів, в XVIII. ст. Один робітник витягає дріт, другий випростоує його, третий розтинає, четвертий заостроє, пятий оброблює кінець для головки. Саму головку обробляє кількох робітників. Навіть нашпилюване шпильок на папері є окремим занятем. Ціла продукція шпильок поділена на 18 окремих занять. Завдяки сьому 10 робітників виробляє 48 тисяч шпильок на день, себ-то на одного робітника припадає 4.800 штук. Тимчасом колиб кождий з них робив окремо від инших і виробляв цілу шпильку від початку до кінця, він ледви чи міг би виробити 20 штук на день.

Суть поділу праці. Одначе поділ праці не обмежуєть ся лише на поділі окремих чинностий між робітниками на мануфактурі, про що оповідає Адам Сміт. Поділ праці має далеко більше значіне, він охоплює все господарське житє. навіть більше, все житє людської суспільности. Він має велике значіне для розвитку людскости, бо дає можність добре **приладжувати** людські сили до продукції. З розвитком економічної культури потреби людий все зростають, населенє збільшуєть ся, а сількість матеріялів, які дає природа, не збільшуєть ся. Таким чином становище чоловіка погіршуєть ся: треба виробити більше річий кращої якости й до того при менше корисних умовах (закон убувоючої плодючости ґрунту). Тому треба людям зуживати свої сили можливо ощадно, **уживати силу кождого**

до тої праці, до якої він найбільше здатний, відповідно до його умових і тїлесних спосібностий. В сїм і полягає поділ праці.

V. Поділ праці в суспільности. Поділ праці відбуваєть ся насамперед в суспільности; він виявляєть ся в повстаню серед суспільноти поодиноких кляс і станів. Насамперед з первісного племени виділили ся жреці і вояки, а потім ще купці. Жреці в давні часи були посередниками між богами і людьми, але вони займали ся не лише приношенєм жертв, прикликуванєм богів, а були заразом чарівниками, знахорами й лїкарами. Але скоро вони почали перевисшати инших людий своїм розумом: будова храмів, укладанє календаря, письменність — все се походило від жреців. В христіянську добу наука і штука, ремесла, банкові дїла почали розвивати ся насамперед в монастирях. Майже рівночасно з сею духовною аристократією повстала аристократія світська — вождів, воякіе. Вже в первісні часи, коли все мужеське населенє йшло на війну найдужші і найхоробрійші видїлювали ся з поміж инших, їм удавало ся захопити більше здобичі на війні, утворити собі дружину з молодих вояків. Пізнїйше, коли мущини почали займати ся рільництвом і промислами, війна лишила ся головним занятєм найхоробрійших. Вони забирали собі всю здобуту землю. Все инше населенє було залежне від вояків-вождів і від жреців. Пізнїйше повстав купецький стан, бо первісна торговля, торговля з иншими племенами, довго була побічним занятєм вождів племен (королїв) і духовенства: вона була їх монополем — першими купцями були королї і храми. Допервa з часом, коли повстала внутрішна торговля, коли зовнїшна торговля пішла з рук чужоземців, повстала кляса купців; вони займали ся крім торговлї також перевоженєм товарів.

Ще пізнїйше повстала кляса свобідних робітників. В початковім станї ми знаходимо клясу робітників вже в середні віки, коли зовсїм не всї ремісничі підмайстри й челядники ставали майстрами; більшість їх на цїле житє лишала ся залежними від майстрів робітниками. В XVI—XVIII. ст., разом зі зростом населеня, ся кляса значно збільшила ся. Ще більше зросла вона в XIX. ст., коли поступ техніки в важнїйших галузях

продукції зробив неможливим істнованє самостійного ремесла і зробив з ремісників фабричних робітників. Але заразом сей поступ розділив саму робітничу клясу на дві частини: робітників обучених (кваліфікованих), які з огляду на свій умовий розвиток і матеріяльне становище належать до середних кляс суспільности, і робітників простих, некваліфікованих, які лишили ся на давнім низькім степени умового розвитку і матеріяльного становища.

Нарештї до тих станів і кляс прилучили ся ще свобідні (лїберальні) занятя: вони особливо розвинули ся протягом XIX. ст. Духовні особи були первісно заразом учителями й лїкарями; в монастирях розвивало ся також малярство й поезія. Суд і управа були в руках вождів і вояків, з яких пізнїйше витворила ся земельна шляхта. Доперва в нові часи всї сї занятя — лїченє й навчанє, письменство й малярство, суд і адмінїстрація — стали окремими занятями, фахами; до них прилучило ся ще дневникарство, музика і театральна штука.

VI. Промисловий подїл працї. Ми можемо далї розглядати подїл працї в одній окремій области, в области промислу. Розглядаючи промисловий подїл працї, нїмецький Біхер начислює такі роди.

1). Подїл значить: а) Початковий подїл занять **серед племенами** — поява рільників, ріжних ремісників (ковалїв, шевцїв, гончарів, мулярів), купцїв; се доконуєть ся в раннім середновічу. б) Дальший подїл кождого з сих занять на кілька нових при чім одначе в кождім господарстві вироблюєть ся, як і давнїйше весь продукт від початку до кінця. Се **товаровий** подїл працї, **спеціялїзація,** що розвиваєть ся в XIII. до XV. ст. Коваль наприклад не виробляє вже всяких металевих виробів, а лише вироби певного рода. Один виробляє лише цвяхи, другий шпильки, третий виробляє виключно ножі або замки, четвертий кує сокири або серпи. Але важна та обставина, що кождий з них виробляє весь ніж, замок або сокиру від початку до кінця.

2). Подїл самого вибору або рдібний (детайлїчний) подїл працї: він повстає в XVI—XVII ст. Один робітник або одно господарство не витворюють цїлого продукту; він переходить

через кілька рук, так що кождий виробляє лише частину його. Так наприклад вовну вироляє спочатку пряха, далї ткач, потім фарбар. Скіра від скотара йде до гарбара, а потім до шевця. Той самий коваль вже не виробляє цїлого ножа; він переходить через руки кількох майстрів і останнїй майстер лучить всї частини разом. Сей дрібний подїл працї може мати дві форми. а) Або продукт переходить від одного господарства до другого, від одного ремісника до другого — **подїл продукції.** б) Або він лишаєть ся в тім самім підприємстві, в тій самій фабриці, але розділюєть ся між кількох робітників, з яких кождий виконує лише певну роботу (приклад сього ми бачили у Адама Сміта). Се **подїл працї.**

Нарештї 3) **переміщенє працї** між ріжними підприємствами, яке доконало ся в XIX. ст. з появою машин. Частина працї перейшла з пізнїйшого щебля продукції на ранїйший; а саме з запровадженєм машин зменшила ся праця в даній галузи продукції (наприклад в виготовленю ирядива, але зате збільшила ся праця. хоч і в далеко меншій мірі, в продукції машин (напр. машин до пряденя, яких давнїйше не було), відчула ся потреба витрачувати працю на вибір нових машин.

VII. Яке значінє має подїл працї для господарського житя? Подїл працї сприяє поліпшеню робочої сили, бо вона постійно повторює ту саму роботу; навіть чоловік з пересічними здібностями по довгім **досвідї** набуває більшого знаня. Подїл працї допомагає людині приноровляти ся до працї. Той, хто щодня виготовляє тканину з тим самим малюнком і на той самий взірець, виробляє більше і робить менше помилок, нїж той, кому доводить ся виготовляти тканини ріжних взірців і з ріжними малюнками. Тому великі прядїльнї в Анґлії виробляють прядиво лише одного якого небудь роду; ткацькі фабрики Лянкашира (Анґлія) виробляють тканини лише певного роду, які мають добрий попит; кожда американська фабрика машин виробляє лише певні машини або інструменти. Далї подїл працї дає можність **використовувати особисті прикмети** кождого робітника (в однім випадку потрібна сила, в другім — швидкість рухів, в третім — пильність), його знанє й уминє. Нарештї подїл працї усуває ті страти, які викликує **перехід від од-**

ної роботи до другої, зміна місця, перехід до ін. інструментів і знарядів — все се має особливу вагу при машиновім способі продукції. У великих різнях худоби в Чікаго (Америка) худоба при помочи машин пересуваєть ся перед цїлим рядом робітників, з яких кождий, лишаючи ся на місци, робить лише одну певну роботу; один закидає на свиню ланцух, який втягає її на зелїзні движимі шини; їдучи ними попри другого робітника, вона дістає удар в шию, й з неї виточують кров; далї вона опиняєть ся в кітлї, де з неї сходить щетина. Потім ланцух втягає свиню на инші шини, і тут її дїлять на частини. Один робітник розрізує її; другий — виймає внутренности, третий — инші частини. Завдяки такому способови протягом одного дня вбиваєть ся 800 свиний і 300 биків. На американських фабриках істнує цїлий гурт так званий непродуктивних робітників, які мають виконувати найпростїйші роботи — прилагоджувати машини перед початком роботи, подавати робітникам, що працюють коло машин, потрібні їм інструменти й рисунки, щоби вони не витрачували на се чусу.

Зріст видатности праці. Завдяки поданим обставинам дуже збільшуєть ся скількість вироблюваного продукту; зростає видатність праці, а часто крім того полїпшуєть ся його вартість; робота робить ся не лише скорше ,але красше й пильнїйше. Тому подїл праці є важним кроком наперед по дорозї матеріяльного поступу, по дорозї матеріяльного богатства. Сей успіх є вже значним при подїлї занять на богато самостійних фахів (при товаровім подїлї праці), де в кождім господарстві виробляєть ся цїлий продукт; але він ще більше зростає, коли окреме господарство виготовлює лише частину продукту (при дрібнім подїлї праці), особливо при тій формі його, коли робітники лучать ся разом на фабриці під проводом підприємця.

Темні сторони подїлу праці. Одначе рівночасно з сим зростають також невигоди, які лучать ся з подїлом праці — заникає особистість чоловіка, притуплюють ся його здібности, витворюєть ся **односторонність.** І се особливо відчуваєть ся при найбільше розвиненій формі подїлу праці, при подїлї праці на фабриці. Дїйсно, чим є чолоівк, каже один французький письменник, який вміє лише виробляти шпильки або острити гол-

ки, хоч би й дуже добре? Инші йдуть ще далї: ми бачимо, кажуть вони, лише ремісників, купців і т. д., але не бачимо людий. А тимчасом поділ праці є лише меншим з двох лих. Того золотого часу, про який мріли сї письменники, колиб чоловік рівномірно розвивав свої здібности, в дійснім житю ніколи не було. Первісний чоловік зовсім не був досконалий з фізичного або морального погляду; він був дикуном, який дбав лише про їдженє. Колиж він став висше з культурного поглягу, коли він навчив ся працювати, тоді й почав ся поділ праці, і він зростав разом з розвитком культури. Таким чином всесторонний розвиток чоловіка не є власносностю минулости, лише мрією будучности, і ми дійсно з усіх сил мусимо змагати до того, щоби рівночасно з розвитком поділу проці розвивати також инші способности чоловіка. В тім напрямі богато помагає скороченє робочого часу; тоді робітник має час для відпочинку, для родинного житя і для умового розвитку. Другим лихим впливом поділу праці є **залежність** від певного занятя, особливо для робітника - - залежність від певної галузи промислу: коли він не має роботи в певній области, він не може робити щонебудь инше. Одначе сучасні поліпшені машини до певної міри усувають се; вони так упрощують роботу чоловіка, що робітник може поглядати за машинами в ріжних галузях продукції. Се улекшує кваліфікованим робітникам перехід від одного промислу до другого.

Найтяжше бороти ся з третим лихим наслідком поділу праці. Треба мати на увазї, що кожда робота робить ся тим лекше ,тим охотнїйше ,чим більше вона відповідає **нахилам** чоловіка. Кождий чоловік має своє покликанє. Тимчасом число людий, які мають змогу вибирати собі занятя при своїй волї, дуже невелике, і то не лише серед робітників, але й серед инших верств населеня. Чим біднїйшим є чоловік, тим більше нужда і випадок вказують людині місце в продукції, яке мусить займати цїле житє.

VIII. Злука праці. Зовсім инший характер, ніж поділ праці, має злука праці — співробітництво. Сполученє праці викликує та обставина, що **один чоловік або зовсім не може виконати**

певної роботи, або виконує її гірше, ніж її може виконати спільна робота з иншими особами.

Рібночасна робота. Часто злука праці полягає в тім, що кождий працює самостійно, зовсім **незалежно від иншого,** і вони збирають ся разом лише для того, щоби веселїйше було робити. Користь від сього полягає в тім, що праця стає більше напруженою, що кождий старає ть ся перегнати другого. Як пісня й музика, так спільна праця робить заняте приємнїйшим, і тому на низькім степени розвитку сприяє сбільшенню вибору. В наші часи ми знаходимо такий спосіб роботи не лише у диких народів, але і в культурних, по селах, особливо там, де поширений домашний промисл.

Виконуване тої самої роботи. Цїкавійшим з економічного погляду є инший спосіб співробітництва, де кілька людий виконує **ту саму роботу,** якої кождий з них з'окрема не може виконати. Наприклад при пересуваню або переношеню тягарів потрібна участь кількох осіб, які всї разом, до міри, виконують ту саму роботу — тягнуть стовбур дерева, сплавляють дараби і т. д.

Співробітництво в часї. Великих робіт, при низькім розвитку технїчної науки, не може виконати навіть цїле поколїне. Так повстає **співробітництво в часї,** між двома або богатьма поколїнями. При будові середновічних церков або копаню каналів в ті часи роботу робило богато поколїнь уряду, вона переходила з роду в рід.

Яке значіне має злука праці? При сучасній удосконаленій технїці продукції навіть такі великі й складні роботи як будова мостів або зелїзниць, регульоване рік і т. д., виконують ся досить швидко, так, що співробітництво в часї зникає. Так само машини усувають потребу рівночасної праці богатьох осіб. Машина й робітник, який доглядає за нею, заступають працю десятків людий, що працюють разом. Ще більше виходить з ужитку та форма співробітництва, де люди сходять ся разом, щоби при помочи розмов і співу зробити роботу приємнїйшою. Сучасний культурний чоловік вже не потребує такої штучної принуки; навпаки, особливо при машиновім способі продукції,, кожда розмова, все, що нарушає тишину ,перешкаджає

роботї, відтягає увагу робітника, тому співробітництво має значіне лише на первісних щеблях економічної культури. В дальшім розвитку культури на місце співробітництва приходить поділ працї. Таким чином можна розріжнювати дві доби в розвитку господарського житя людскости: добу злуки працї при низькім уровени господарського житя і добу поділу працї при вищім уровени. Одначе наслїдки співробітництва старших віків дійшли аж до наших часів. Єгипетські піраміди, будови старинноамериканських народів в Мексиці й Перу, церкви середних віків і т. д. — все се наслїдки спільної працї величезних мас народу. Вони тим більше вражають нас, що тодї ще не знали богатьох приладів, які уживають ся при будовах в наші часи.

РОЗДІЛ V.

КАПІТАЛ.

1. Що таке капітал? Людскість має змогу розвивати ся тому, що кожде нове поколїне користає з набутків попередних поколінь і до них вже додає свою частку, працюючи таким чином не лише для теперішности, але й для будучности. Очевидно, що колиб не було такого наслїдка, не було би ніякої культури, ніякого розвитку, бо кожде поколїне мусїло би починати від початку, з того, з чого почало попереднє поколїне. Тільки завдяки тому, що кожда доба стоїть на плечах попередної, що все, до чого дійшли предки, стає власностію нащадків, людскість поступає наперед по дорозї культурного розвитку. Се відносить ся до всїх областей культури, до розвитку науки, штуки, релїгії, етики, права. В розвитку економічної культури наслїдство, звязь між минулим і теперішним виявляєть ся в тім, що при витвореню матеріяльних богатств люди не починають кождого разу роботу без початку, а мають можність користати з богатств, які зібрали попередні поколїня, мають змогу користати з наслїдків і творчої і механічної проці, сотворених попередними поколїнями. Інакше кажучи, в господарськім житю звязь між минулістю й теперішністю виявляєть ся в тім, що люди користають з **капіталу.**

Поняте капіталу перед Смітом. В буденнім житю ми звичайно розуміємо під капіталом грошеву суму, яка дає дохід (зиск) власникови. З сього почала й наука. І вона тримала ся такого погляду на капітал, виходячи з погляду поодинокого приватного господарства, як цілости. Мало того, звертало ся увагу на одну найбільше поширену форму, в якій грошева сума дає дохід, і лише сю форму називано капіталом. В старинні часи капітал (кефаляйон у Греків, капут у Римлян, капітал в середні віки й пізнійше) означав грошеву суму, визначену на проценти. Наведені назви значать: голова, головне, в протиставленю до додаткового — процентів. Таке розуміне капіталу трималo ся аж до кінця XVIII. ст. Се пояснюєть ся тим, що аж до появи великого промислу й до повстаня кляси фабрикантів і найманих робітників у всіх галузях продукції, з виїмком лише области кредиту (торговлї грошами), всї инші форми доходу зливали ся в одну цілість. Таким чином в їх складї тяжко було виріжнити зиск, як окрему галузь доходу, яку дістає власник капіталу лише з того титулу, що він сим капіталом володіє. В ремеслї зиск ще дуже тїсно лучить ся з винагородженем за працю, і навіть в торговлї купець крім гроший вкладає ще свою працю, бо їздить по ярмарках і продає товар. Лише торговець грошима не займає ся працею, весь його дохід залежить від того ,що він мав гроші не називано капіталом.

Поняте капіталу від часів Сміта. Допервa Адам Сміт звернув увагу на те, що гроші і в инших випадках дають дохід, не оснований на працї (зиск). Вони дають дохід не лише тодї, як їх позичити на процент, але й тодї, коли лишають ся у свого власника й вкладають ся в торговлю, промисл або сїльське господарство. Сміт заразом вперше вказав на те, що дохід дають не лише гроші, але й продукти, наприклад чиншові каменицї, винаймлені кому небудь машини і т. д., що гроші взагалї мають вартість лише настільки, наскільки за них можна набути товари. Товари знов завсїгди можна повернути в гроші. Таким чином ріжницї між грошима й продуктами, як капіталом, нема нїякої. Капітал може виявляти ся в одній і другій формі. Мало того, розслїджуючи понятє капіталу, Адам Сміт заразом покидає приватно-господарський погляд і стає на суспільно-еконо-

мінім. Тому Адам Сміт взагалї зрікаєть ся признавати капіталом продукти, які хоч і дають дохід певним особам, але призначують ся для безпосередного споживаня, а не для ужитку продукції. Одежа, домашне начинє, помешканя можна винаймяти і вони можуть давати дохід власникови; але з погляду народнього господарства всї сї предмети все-ж будуть споживними запасами, а не капіталом, бо вони не уживають ся в продукції нових предметів. Навпаки винаймлені машини дійсно суть капіталом, бо при їх помочі виготовляєть ся нові річи.

Що то є капітал? Таким чином про те, чи даний предмет можна признати капіталом, рішає вже не ся обставина, чи дає він власникови зиск, а спосіб його ужитя. Такий погляд на капітал, як на **засоби продукції,** приняла також наука від часів АдамаСміта. **Капіталом ми нзиваємо предмети які суть вислїдом попередної продукції й які сприяють виготовлюваню нових предметів.** Капітал є **третим чинником** продукції, що стоїть поруч перших двох — природи і працї. Протилежністю капіталів є **споживні запаси, які** служать для безпосередного споживаня а не для продукції нових предметів.

Предмети, що входять в склад капіталу. Таким чином капіталом є: 1) знаряди продукції. Се машини, іструменти, ріжні прилади; сїльсько-господарські і фабричні будинки; зелїзницї, портові і телеґрафічні будови і прилади для перевозу і переховуваня товарів (кораблї, зелїзничі вози, склади, пивницї і т. д.); худоба в сїльськім господарстві (т. зв. живий інвентар), а також ріжні господарські полїпшеня (обсушеня, обводненє, навози). Далї 2) в склад капіталів входять: сирі матеріяли, півфабрикати і фабрикати, які вживають ся в продукції (бавовна, пряжа, ткань,; зелїзо сталь; насїнє, корм для худоби), а також дрова, углє, нафта, потрібні для опалюваня парових машин; товари, призначені для збуту. Нарештї 3) останньою ґрупою капіталів є споживні предмети робітників, засоби їх удержаня, бо без них неможлива нїяка продукція.

Предмети, які не належать до капіталів. Всї предмети, які ми вичислили, дуже ріжнять ся між собою, але вони мають ту спільну прекмету, що є вислїдом попердної продукції, а призначанєм їх є — служити продукції в найширшім того слова

розумію. Навпаки з поняття капіталу треба вилучити: земельні ґрунти, бо їх не сотворив чоловік, і вони є даром природи; далї споживні запаси, наскільки вони перевишшують скількість, потрібну для житя всїх осіб, що беруть участь в прошгуки (бібліотеки, музеї, театри і т. д.) Гроші також не є капіривки, будинки для заспокоєня потреби в середниках науки і шгуки (бібліотеки, музеї, театри і т. д. Гроші також не є капіталом, коли розуміти під ним чинник продукції. Правда, продукти, які споживають робітники, в більшости випадків видають ся їм в грошах, за які вони купують ті або инші предмети. Одначе з сього ще не виходить, що гроші, які виплачують ся робітникам, є капіталом. Вони призначують ся лише для набуваня капіталу; а капіталом є ті продукти споживаня які виготовлено в инших підприємствах для споживаня робітників, і які вони куплять за одержані гроші.

В буденнім житю ми говоримо про величину капіталу в тій чи иншій галузи продукції і завсїгди висловлюємо її в певній цифрі гроший. Але не треба забувати, що гроші є лише зовнїшним способом оцїнки, що суть справи не в них, а в тих капіталах, які істнують в найріжнороднїйших формах і дїйсно уживають ся в продукції; гроші лише полекшують зведене всїх сих капіталів до одного спільного знаменника. Одначе в економічній науці приходить досї капітал в двох значіннях: 1) Капітал в **народньо-господарському** значіню, в значіню **засобів продукції** (капітал в першім розуміню, як ми його досї розуміли). 2) капітал, як фонд, який дає власникови дохід без його особистої праці, капітал в значіню **приватно-господарськім** (капітал в другім розуміню).

II. Капіталїзм. Істноване капіталу в другім розуміню характеристичне для сучасної доби економічного житя: капітал, як засоби продукції, капітал в першім розуміню, є тепер в руках підприємцїві є для них жерелом самостійного-зиску (капіталом в другім розуміню). Такий господарський устрій ми назавиємо капіталїстичним або добою капіталїзму. Він протиставляєть ся з одної сторони добі передкапіталїстичній, а з другої сторони, добі соціялїзму. Після Маркса в докапіталїстичну добу робітник або сам належить до засобів продукції, бувши кріпак

паком, або він володіє засобами продукції як середньовічний ремісник (себто капіталом в першім розуміню). В обох сих випадках засоби продукції лучать ся з робочою силою. Навпаки з початком капіталїстичної доби засоби продукції відчуєть ся від робочої сили. Робітник має робочу силу, капіталїст — засоби продукції; сї засоби є для нього капіталом в другім розуміню, жерелом зиску. І нарештї третим щеблем господарського розвитку є у Маркса соціялїстичний устрій — доба будучности, яка бере одну прекмету з першої доби, а другу з другої доби. Засоби продукції знова належать до працюючого населеня (як передкапіталїстичну добу), знова зникає капітал, як жерело доходу; але рівночасно лишаєть ся велика продукція, властива капіталїстичній добі, і тому засоби продукції вже не є в руках окремих осіб а є загальною власностю всїх робітників.

III. Капітал основний і оборотний. Відріжнюють дві форми капіталу, як чинника продукції (себто капіталу в першім значіню): основний і оборотовий. Основний капітал характеризуєть ся тревалістю, він зуживаєть ся поволи; він **кілька разів служить продукції.** Таким капіталом є будинки, машини сїльсько-господарські поліпшеня (мелїорації). Навпаки капітал другого роду **лише один раз дїлає в продукції в тій самій** формі; в дальшім процесї продукції він появляєть ся вже в зміненійформі або зовсїм не появляєть ся, бо цїлковито нищить ся відразу; тому кождого разу його треба відновлювати. Сюди належать матеріяли, які вжиаєть ся в продукції, і предмети споживаня. Машини до праня, паровий молот, шини зелїзниці, товаровий склад служать продукції десятки лїт, віддаючи кождого разу лише частину своєї вартости, аж поки не стануть зовсїм непридатними. Навпаки уголь горить відразу; пряжа стає тканиною і уживаєть ся як капітал в ткацькій продукції. Тому в вартість метра матерії входить все вартість угля і пряжі, витрачених на продукції сього метра ткани, але лише части на вартости прядїльної машини, фабричного будинку, де матерію вироблено, пароходу,, який перевозив пряжу, склепу, де вона лежала перед продажию.

Відношенє між основним і оборотовим капіталом в ріж-

них галузях продукту. В усіх галузях продукції потрібний і основний і оборотовий капітал, але відношенє між ними в ріжних галузях не однакове. В сільськім господарстві, в промислі і в перевозових підприємствах переважає основний капітал. В порівнаню до основного капіталу — фабричних будинків і машин — матеріяли і кошта утриманя робітників мають в промислі меншу вартість. Ще меншим є значінє оборотового капіталу в порівнаню до основного в сільськім господарстві: з одної сторони сільсько-господарські знаряди і будівлї, худоба і земельні поліпшеня (основний капітал); з другої сторони удержанє робітника, насіня, корм для худоби (оборотовий капітал). Нарештї на зелїзницях оборотовий капітал (грошеве удержанє робітників, камінний уголь, дрова) зовсім уступає на друге місце в порівнаню з розміром основного капіталу (зелїзничий шлях, мости, тунелї, двірцї, льокомотиви і вагони). Навпаки в торговлї майже весь капітал оборотовий в формі товарів: основний капітал — склади, склепи, контори — мають лише другорядне значінє.

Відношенє між основним і оборотовим капіталами в ріжні часи. Перевага в продукції основного капіталу починаєть ся доперва в кінцї XVIII столїтя, коли повстає машиново-фабрична продукція і парові способи комунїкації. До сього часу в промислї не було машин і фабричних будинків, не було зелїзниць з усїма їх величезними будівлями, так що не істнували ті капітали, які тепер становлять важнїйшу складову частину кождої країни. З появою сих капіталів повстали також великі підприємства. При давних знарядах продукції істнували дрібні ремісничі підприємства, а тепер при величезній вартости машин, які викликують заразом потребу величезних фабричних будов, в богатьох випадках можлива продукція лише на великі розміри. Що до перевозових підприємств, зелїзниць, пароходної комунїкації (особливо морської і океанської), вони можуть вести ся лише в формі великого підприємства з огляду на високу вартість основного капіталу.

Нарештї разом з появою основного капіталу в великих розмірах стало потрібним також відлученє капіталу від працї. Середньовічний ремісник має весь потрібний в продукції капі-

тал, і основний і оборотовий: знаряди, майстерство, матеріяли і предмети споживаня для себе і для челядників. В XVI—XVIII століттях, коли замість ремесла почала ширити ся домашня форма продукції, і майстер почав робити на похатника-підприємця, тут частина оборотового капіталу, а саме матеріял, належить вже до похатника. Так було не лише в тих галузях продукції, де матеріял був особливо дорогий, як наприкліад в продукції шовкової матерії, але також там, де він був відносно дешевий, наприклад в продукції виробів з вовни, полотна, зелїзних товарів. Майстер звичайно мусїв зичити від похатника, а опинивши ся таким чином у його власти, він уже мусїв брати від нього матеріял, який зараховував ся йому по потрійній цїні, як плата за готові вироби. Часом гуртівник давав майстрови також основний капітал — винаймав йому знаряди продукції — при чому також дуже визискував його. З появою дорогих машин, вони звичайно належали до капіталїста, бо майстер не мав спромоги їх набути. Але він вже не діставав сих машин до дому, бо вони там не могли-б навіть змістити ся, лише мусїв робити на фабриці, яка також належала до капіталїста підприємця.

IV. Повстанє і зріст капіталу. Як ми бачили вище, Адам Сміт, означуючи понятє капіталу і виясняючи його суть, вже став на суспільно-економічних поглядах. Одначе, в деяких частинах науки про капітал він все ще не міг відійти від приватно-господарського погляду на капітал, який панував в його часи. Так наприклад з приводу питаня про повстанє капіталу, про його витворюванє і зріст він ще висловлював ся в тім напрямі, що капітали є висліїдом заощаджень, є висліїдом того, що власник капіталу повздержав ся від безпосереднього споживаня своїх запасів і нагромадив їх для будучого часу. Одначе треба мати н увазї, що навіть в тім випадку, коли ми будемо розглядати капітал з **приватно-економічного** погляду, як грошеву суму, що дає дохід власникови, жерело і первісного повстаня його і дальшого розвитку буде зовсїм инше.

Первісний капітал, як жерело доходу, появляєть ся в формі лихварського капіталу і торговельного капіталу. Обидва вони повстали з рабунку і розбійництва при помочи примусово-

го відбираня маєтку від инших народів, на які робили ся напади. Збільшив ся він в середньовічній торговлї, а ще більше в кольонїяльній торговлї XVI—XVII століття; причім вся торговля була ще тїсно звязана з морським рабунком, з початку в Малій Азії, Сирії і Палестинї, а потім від часу відкритя Америки і морської дороги в Індію — в перу і Мексицї, на азійську му континентї, на молюкських островах: скрізь Европейцї рівночасно з торговлею рабували і пустошили нововідкриті країни, а мешканців забирали в неволю. При сьому найбільша скількість капіталів нагромаджувала ся в середні віки в руках королїв, рицарів і чернечих законів, а в XVI—XVIII ст. — в руках торговельних товариств. З XVI—XVII ст. повстають також капітали, що мають инше жерело ,а саме, які є вислїдом визиску робітників в домашнім промислї і на рукодїльнях, появля- треба мати на увазї, що навіть в тім випадку, коли ми будемо ють ся також капітали, набуті завдяки операціям на біржі.

Початок сих капіталів відносить ся до XVII. столїтя, коли вперше на біржі голяндського міста Амстердаму появили ся акції »Східно-индийської компанії». Але торговля на біржі прибрала великі розміри доперва в XIX. ст. з повстанєм міжнародної торговлї товарами і вартісними паперами. Важним жерелом капіталів в XIX. ст. є також великий зріст вартости земель і домів, який походить від того, що населенє Европи протягом столїтя подвоїло ся. Але перше місце займають без сумніву великі винаходи, які появили ся в кінцї XVIII ст.

В першім десятилїтю XIX. ст. значінє нових винаходів в твореню нових капіталів виявило ся переважно в тім величезнім зиску, який вони давали підприємцям і який вони знов повертали в капітали і вкладали в промисл. Одначе, починаючи від 40-вих років, через упадок нових винаходів переходить до споживачів, до всього населеня, яке має спромогу набувати предмети споживаня по дешевій цїнї і таким чином заощаджувати значні суми. Фунт бавовняної пряжі, який коштував в 1892 роцї в Анґлії менше як 8 пенсів, продавав ся 100 лїт перед тим (в 1779 р.) за 16 шилїнґів, себто 24 рази дорозше. Капітали, які заощаджує населенє, містить ся звичайно в щадничих касах. В Швайцарії сї капітали виносять 900 мілїонів франків, в Прусах

майже 5 мілярдів марок, в Анґлії понад 1200 мілїонів фунтів штерлїнґів. Розуміють ся, одною з умов повстаня капіталїстів є також повздержність населеня від витрачуваня сих заощаджень на предмети споживаня, поміщуваня їх в щадничих касах і банках. Але ся повздержність є лише чисто зїдмовним явищем, воно є, щоб так сказати, незнищенєм чого небудь, і не воно, а технїчні поліпшеня є причиною зросту капіталів.

Повздержність, як жерело капіталу в розуміню засобів продукції. Ту саму науку про заощадженє і навіть повздержність розвивали економісти також з приводу повстаня капіталу, як чинника продукції, який виявляєть ся в машинах, будинках, матеріялах, споживчих запасах для робітників.

Анґлїйський економіст Сенїор радить замість понятя »капітал« уживати понятє »повздержність«, бо в кождій праці, яка робить ся для осягненя будучих наслїдків, містить ся також жертва, яку робить чоловік з огляду на неможливість користати з сеї праці в теперішности. »Коли пригадаємо, — каже він — що всї знаряди, крім хиба найпростїйших, яких уживають дикі народи, самі є продуктами инших знарядів, при помочи яких, їх вироблено, то можемо сказати, що з усїх цьвяхів, яких вироблюєсь в Анґлії річно цїлі мілїони, нема нїодного, в склад яких не входила би продукція, повзята з огляду на далекі наслїдки, або інакше кажучи, який не був би продуктом повздержність, яка відносить ся до часів завоїованя Анґлії Норманами або навіть до часів Юлїя Цезара.

Другий економіст, Рошер пояснює яким чином через заощадженє повстають перші капітали. Для прикладу він бере нарід, що стоїть на первіснім щеблї розвитку, займаєть ся рибальством і не має нїяких знарядів продукції. »Кождий з сих людий добуває собі щоденно три риби, ловлячи їх руками. Але ось один меткий чоловік протягом 50-ти днїв скорчує своє споживанє до одної риби і через се набуває запас зі 100 риб. Тепер він має можність не ловити риби протягом дальших пятьдесяти днїв і через всї днї він виготовлює перші капітали — човен і сїти. З сього часу він вже може ловити денно замість трох риб — 30«.

Інакше представляє собі повстанє капіталу Шарль Жід.

французький економіст. Він вказує, що перший капітал не міг появити ся через заощадженє, »бо в первісні часи чоловік мабуть так само мало міг обмежити своє споживанє, як сучасний пролєтар, який заробляє саме стільки, скільки треба, щоби не вмерти з голоду. Не обмежуючи свого споживаня, каже він, а збільшуючи свою продукцію (наприклад після щасливих ловів, які дали йому більше добичі ніж звичайно), чоловік витворив сей перший капітал. Хиба можна припустити, що перше ніж перейти від мисливства до рільництва, народи мусїли передтим заощадити поживи на цїлий рік? Ні, се дуже мало імовірне. Вони просто освоїли звірята, а всї звірята, які були їх першим капіталом, вже дали їм разом з забезпеченою будучностію вільний час, потрібний для підприємства, яке вимагає довгої працї«.

Розгляд науки про повздержність і ощадність. Наука усїх сих письменників є довільною; вони думають про сучасного чоловіка, а не первісного, який витворив перші капітали. Вихідна точка і у Рошера і у Жіда та, що первісний чоловік не має часу для виготовленя капіталу, бо мусить постійно думати про потреби даної хвилї. А се зовсїм не так. Дикуни мають богато свобідного часу, і колиб вони хотїли і вміли робити, вони могли би витворити богато капіталів. Одначе вони не вміють як слїд працювати, про се ми знаємо з численних оповідань ріжних подорожників. На скільки первісний чоловік робить, він має на увазї лише потребу даного часу, а про будучність він зовсїм не думає. Первісний стан власне тим і ріжнить ся від культурного, що тут нема звязи між теперішністю і минувшістю. Приклад Рошера не відповідає дїйсности також тому, що первісний чоловік не може ощаджувати риби або иншої поживи: він відразу зїдає все, що має, а рештки нищить. Богато прикладів сьому не можемо найти у ріжних подорожників. Нарештї у Рошера дикун при будованю човна мусить наперед винайти спосіб будованя; а власне і в сїм полягає цїла трудність, і запас поживи зовсїм не усуває сеї трудности. Очевидно, капітал повстав зовсїм інакше, ніж думають сї письменники.

V. Технїчний поступ в його історичнім розвитку. Якже повстав капітал в розуміню **засобів продукції?**

Коли ми приглянемо ся до найпростїйших знарядів продукції — а вони є одинокими капіталами в давні часи, бо матеріял і поживу дає природа, окремих будівель для продукції також не треба, — то бачимо, що вони відповідають орґанам людського тїла. Молоток, се не що инше, як особливо твердий, нечутливий кулак, ложка відповідає долонї, ніж помагає зубам; так само рух товкача в ступі відповідає рухам рук, а ковальські міхи, се не що инше, як особливо сильні, витревалі легкі. Таким чином перші капітали, перші знаряди — се наслїдуваня орґанів людського тїла. Але первісні люди не могли витворити сих знарядів відразу, бо не привикли нї до напруженого думаня, нї до довгої фізичної працї. Вони йшли по сїй дорозї дуже поволи. З початку вони користали з дарів природи, що мали відповідну для ужитку форму: кавалок дерева або камінь служив їм замість молотка, мушля або висушений гарбуз місто начиня; лише з часом почали вони змінювати сї предмети, щоби надати їм вигіднїйшу форму; а ще пізнїйше почали самостійно виробляти знаряди з кісток, камінїв і нарештї металїв — знаряди, які служили замість людських орґанів. Виготовленє сих знарядів вимагало вже свідомої участи розуму і тому перед їх появою мусїло минути богато часу в житю людскости. »Первісні люди, каже Спенсер, не мають навіть тої винахідчивости, на яку вказують їх прості знаряди. Всї сї знаряди повстали дорогою незначних змін, і постепенний добір таких змін готрохи привів до того, що повстали ріжні роди знарядів. Таким чином не можна сказати, щоби люди дїйсно винаходили кождий знаряд«.

Чому технїчний поступ іде дуже поволи? Одначе від часу появи перших знарядів — камінної сокири і суковатої палиці до розкопуваня землї — ще не починаєть ся нова доба в продукції, де до перших двох чинників продукції, природи і працї, прилучуєть ся також третий чинник — капітал. Нїмецький економіст Біхер слушно вказує на те, що не можна думати, нїби винахід гончарства, розтоплюванє зелїза, освоюванє звірят викликали нові доби в історії культури. Скрізь ми спостерігаємо у первісних народів, що весь маєток, зброя, начинє, знаряди закопуєть ся в могилу разом з небіщиком, дім, де він жив, руйнуєть ся, і родина помершого лишаєть ся часто без всяких

засобів до істнованя. Буває навіть так, що коли помирає вождь племени, тоді зміняєть ся столиця, переносить ся на инше місце, а його скарби грабують або нищать. Таким чином світ дійсно кождого разу починає від початку, тут не може бути нїякого поступу; перший капітал богато разів появляєть ся знову, так що народи протягом цїлих тисячелїть можуть лишати ся на тім самім степени культури взагалї і економічного розвитку з окрема.

І потім, коли вже зроблено новий крок, коли дїти починають користати з того, що витворили батьки, розвиток не йде послїдовно, без перерви. З упадком Риму богато згинуло для людскости безповоротно; економічне житє середних віків мусїло починати від початку, на ново винайти богато з того, що вже знали старинні народи. Коли попсували ся дороги, які побудували Римляни, нїхто не міг відновити їх; минуло богато віків, перше нїж европейські народи навчили ся прокладати добрі шляхи, будувати камяні мости. Богато вони творили по кілька разів, бо нові винаходи гинули, не переходячи до нащадків. Веретено появило ся вже в XII столїтію, а потім перестали його вживати; в XVI ст. довело ся винайти його наново. На кожду новину довго дивили ся як на твір чорта, в винахідниках бачили чарівників. Уживанє нових винаходів було остро заборонене, так що ті самі способи продукції не змінили ся протягом богатьох столїть. Коли-ж в тім або иншім промислї запроваджували ся полїпшеня, з ними треба було ховати ся. Таким чином минали десятки лїт, перше нїж найпростїйше полїпшенє продукції ставало загально уживаним.

Технїчний переворот в половинї XVIII. ст. При таких умовах не дивно, що аж до другої половини XVIII. ст. появило ся дуже мало винаходів в промислї. Переворот доконав ся в другій половинї XVIII. ст. під впливом успіхів, які зробили механїка і фізика. Появили ся машини до пряденя, механічний ткацький варстат, почали уживати камінний уголь в продукції зелїза й стали, а потім почали ся часи будови зелїзниць. Розвиток машиново фабричної продукції ішов з початку поволи, до машини відносили ся з упередженєм. Англія, де винайдено всї сї машини, тримала їх в тайнї, остро карала за вивіз машин до

чужих країв. Але в другій чверти XIX ст. розвиток машинової праці пішов скорше. Тепер майже всї товари виробляють ся при помочі машин. На фабриці зброї наприклад, рушниця складаєть ся з 600 частин, з яких кожду виготовляєть ся машиновим способом. На фабриці чобіт кождий чобіт обробляє 30 ріжних машин, перше ніж він буде остаточно готовий; а тимчасом ще зовсїм недавно обув виробляло ся ручним способом, без всяких машин.

Таким чином основний капітал, машини і ріжні прилади, дуже зріс: в XIX. ст. він дійшов до величезних, просто нечуваних розмірів. Нїмецький промисловий перепис з 1895 року вказує на те, що в усїй промисловости Нїмеччини працює 10 мілїонів людий і майже 3 і пів мілїони кінських сил, з яких 80 проц. належить до парових машин. Колиб замість сих машин поставили людську силу, то требаб було 92 мілїони людий, себто девять разів більше, ніж працює тепер, і майже двічи більше від тодїшнього населеня Нїмеччини.

VI. Значінє машин і вплив їх на працю. Як подїл праці, так і користанє з продуктів попередної праці, себто з капіталу, насамперед **збільшує видатність** праці, збільшує скількість продуктів, прискорює продукцію, удешевлює цїни. Один учений вичислив, що скількість продуктів, які виготовлюєть ся протягом певного часу в мучній продукції, від часів Гомера зросла 150 разів, в продукції зелїза за остатнї 4 столїтя вона збільшила ся 30 разів, в бавовнянім промислї протягом лише одного столїтя від 1770 року — 700 разів. При сьому найбільше значінє має уживанє капіталу в виді машин і тому зріст продукції особливо розвиваєть ся з того часу, як почали уживати ся машини. Машина до пряденя працює 300 разів скорше, ніж пряха, ткацький варстат продукує 40 разів більше, ніж ткач протягом того самого часу. Очивидно, напруженість праці робітників також значно зросла; одначе головною причиною є зріст видатности машин, тим більше, що довгість робочого дня за сей час зменшила ся.

Ще більше розвинула ся продукція в области перевозових підприємств, бо тут почали вкладати ся величезні капітали в зелїзничі, пароходні і телєґрафічні комунїкації. Перево-

женє людий, товарів, передача звісток відбуваєть ся тепер так само скоро і дешево на просторі 100 тисяч кільометрів, як воно відбувало ся давнїйше на просторі 100 кільометрів. Перший переїзд з Анґлії до Америки на пароходї в 1819 роцї тягнув ся ще 35 днїв; в наші часи на се треба 5 днїв, а перед винаходом пароходів люди їздили до Америки місяцями. Наслїдком усїх сих успіхів є спромога заспокоїти цїлий ряд тих потреб, які давнїйше були зовсїм недоступні, особливо для низших кляс. Великий упадок цїн на продукти споживаня, одежу, начинє, зменшенє перевозової плати добре вплинули на добробут робочої кляси.

Далеко менші успіхи зробило господарство. Правда, за остатнї 25 лїт урожай на плянтаціях бураків зріс у двоє. Уживанє ріжних машин, сївачок, молотїлень, парової і електричної сили, дренів, штучних погноїв і т. д. дає спромогу красше і скорше обробляти ґрунт і значно збільшує видатність землї. Одначе закон убуваючої плодючости всеж відчуваєть ся, і в сїльськім господарстві не так легко збільшити продукцію 100 і 1000 разів, як в промислї і перевозових підприємствах; добре, як ще можна збільшити її два або три рази. Таким чином через природні умови зріст видатности дуже мало розвиваєть ся в сїльськім господарстві, бо капітал тут не має такого першоряд ного значіня, як в инших галузях продукції.

Капітал зміняє продукцію не лише що до скількости, але так кож що до **якости.** Робота машини є докладна, рівномірна. Чоловік з часом втомлюєть ся, одно він робить лїпше, друге гірше. Продукти, які виробляє машина, всї однакової якости. В першу годину вона так само добре робить, як і в десяту. Помилок вона не робить: коли стаєть ся помилка, машина спиняєть ся. Такий самий вплив мають инші форми основного капіталу: ріжні склади і шпіхлїрі не дають продуктам псувати ся, вони заховують їх від впливу погоди, від шкідливих комах; а деякі з них, як наприклад винниці, навіть полїпшують якість продукту.

Суспільне значінє машини. Суспільне значінє головної части капіталу — машин, добре зрозумів ще грецький фільозоф Арістотель, коли сказав, що рабство буде знищене, коли варстат ткача буде працювати сам, без помочі чоловіка. Так і ста-

ло ся в кінці XVIII. ст. Машина тим і ріжнить ся від знаряду, що вона не лише збільшує сили чоловіка, полекшує його роботу, як се робить знаряд — вона є самостійним робочим приладом, який незалежно від чоловіка виконує всю роботу, потрібну для обробленя продукту, робить ріжні рухи після наперед уложеного пляну, в наперед відомім, строго означенім порядку. Наприклад машина, яка виробляє коверти, самостійно бере аркуш паперу, складає його, намазує клейом, заклеює з трох сторін, висушує сторону, яка лишаєть ся отвертою і нарешті викидає готову коверту. Таким чином машина без помочі чоловіка виконує свою роботу від початку до кінця. Адам Сміт (дивись вище про розділ праці) дивував ся, що через поділ праці 10 робітників мають змогу виробити 48 тисяч шпильок. В наші часи 3 робітники з 7 або 10-ма машинами виробляють на день 7 і пів мілїонів шпильок. При виготовлюваню шпильок робітники ставляють в машину мідяний дріт; всю иншу роботу роблять машини. Одна машина виробляє 180 шпильок в протягу мінути; вона сама розтинає дріт, робить голки, заострює кінці і викидає готову шпильку в призначене місце.

Полешкі праці. Користь з визволеня людий від фізичної праці виявила ся вже при уживаню перших машин. Машина до вироблюваня сукна, яку винайдено в кінці XVIII. ст., заступила собою тяжку працю чоловіка, яку могли виконувати лише люди, що мали величезну фізичну силу. Виріб шовкової матерії на ручнім варстаті був дуже тяжкий, бо робітник мусїв працювати ногою і обома руками. Так само тяжкою була праця дїтий і жінок, без помочі яких майстер не міг обійти ся. В 1806 р. винахідник механічного варстату, Жакар, передав сю роботу машині, за якою доглядає робітник, а праця дїтий і жінок стала зовсїм зайвою. Так само дуже богато добра зробила машина до чищеня бавовни, бо чищене її ручним способом було дуже шкідливим для здоровля робітниць, що при тім працювали: порохи попадали в легкі, які працювали напружено від тяжкої роботи, і швидко руйнували здоровлє.

Первісне погіршенє умов праці. Одначе з иншых зглядів машина з початку погіршила положенє робітника. Правда, праця жінок і дуже довгий робочий день панували ще давнійше, в

домашнім промислї XVII. і XVIII. ст. на рукодїльнях, отже ще перед появою машин. Але сей визиск був і в повнім фабричнім промислї; сюди ще треба додати численні нещасливі випадки з робітниками від тїсно поставлених машин в погано освітлених поміщенях.

Що до заробітку, то особливо потерпіли від запровадження машин домашні промисли. При запровадженю машин до пряденя ручні прядїльники перейшли до виробу тканини. Але з поширенєм механїчного ткацького варстату ткачі вже стратили заробіток, бо ручне ткацтво через упадок цїн вже не могло удержати майстра. Тому доба запровадженя машинового ткацтва наробила робітникам в ріжних краях богато лиха, коли поколїнє старих ткачів не вимерло, а їх нащадки не перейшли до иншых глузий продукції. Так само заробітки робітників приставлених до машин з початку дуже зменшила ся. Доперва від половини XIX. ст., з дальшим зростом фабричної продукції, заробітна плата знову і значно зросла (про се буде мова далї). Потрохи змінили ся під впливом фабричного законодавства та кож умови працї (заборона працї для малолїтних, обмеженє часу працї жінок і неповнолїтних і т. д.)ї Таким чином кінець кінцем під впливом уживаня машин заробіток робітників таки зріс і умови працї полїпшили ся.

РОЗДЇЛ VI.

Форми підприємства.

I. Громада і артїль (спілка для зарібку). В первісній родовій громадї продукція дуже тїсно лучить ся зі споживанєм. Вся громада добуває потрібну для неї поживу, всї беруть участь в ловах, рибальстві, обробленю піль, всї помагають при будові хат, при виготовлюваню човнів, сїтий, і всї разом користають з наслїдків сеї дїяльности: спіймана риба, убиті звірі зараз дїлять ся між особи, які брали участь в їх добутю, всї, що ставили хату, зараз оселяють ся в нїй. Тут споживанє тїсно лучить ся з продукцією, тут все робить ся спільними силами для власного споживаня. І досї родина у селян є не лише особистим

союзом родичів, але також робочим союзом, який лучить ся спільністю засобів продукції, спільністю потреб, спільністю споживаня того, що зароблено.

Артїль. На зразок громади зорґанїзовано т. зв. артїль. Вона була колись тимчасовою громадою, чистиною давньої громади. Коли частина членів громади кидала громаду, щоби в иншім місцї добувати собі засоби до житя, ті члени, які кидали громаду, не знали нїякої иншої орґанїзації крім громадської і тому закладали таку тимчасову громаду, основану на спільности їх походженя. Такий характер мали в давні часи »дружини«, »ватаги«, »братчики« звіроловів, рибалок, косарів і т. д. Звістки про них ми стрічаємо в великім числї в XVII в., але є вказівки, що відносять ся ще до XII. — XIV. вв. Артїль також є громадою, члени якої мають спільне мешканє і обід, спільні засоби, спільно промишляють і працюють, бавлять ся і боронять ся від зовнїшних небезпек. На чолї артїлї стоїть староста, як батько стоїть на чолї родини. »Як батько він мусить кермувати громадою, бути представником її в зносинах з чужим, упоминати і карати товаришів, коли вони допустять ся до проступків або лихо роблять; як господар він роздїлює роботу, доглядає за її виконанєм і розпоряджає загальним неподїльним майном«. З часом артїлї трохи змінили свій первісний характер, — вони складають ся вже з осіб, що належать до ріжних родів, виходять з ріжних місцевостий; вони укладають між собою умови, установляють певний спосіб подїлу заробку. Але навіть тепер спілки мисливців, рибалок, шахтярів, рубачів дерева з богатьох зглядів нагадують громадську орґанїзацію. І в инших країнах, в Італії, Норвеґії, ми знаходимо подібні артїлї (особливо артїлї рибалок). Але з розвитком перетворюючого промислу, зі зміною характеру всього господарського житя, артїль тратить своє давне значінє. Громада і орґанїзована на її зразок артїль уступають місце підприємству.

II. Підприємство ріжнить ся від громади і артїлї тим, що схоплює лише **одну сторону** дїяльности чоловіка, ту сторону дїяльности яка відносить ся до продукції в широкім розуміню слова (себто до дїяльности в области сїльського господарства, в перетворюючім промислї, торговлї і транспортї). Всї инші

сторони житя не відносять ся до підприємства, відбувають ся поза ним — весь процес споживаня (заспокоєнє потреби в поживі, мешканю, забаві і т. д.) лишаєть ся в области домашнього господарства, родини, поза підприємством. Але в области родини і домашнього господарства лишаєть ся також вся дїяльність, що має на метї заспокоєнє власних потреб в самій родинї, все те, що виготовлюєть ся для власного споживаня, — до підприємства відносить ся лише продукція на иньшу цїль, для ринку, для обороту; підприємство рїжнить ся від громади тим, що воно осягає свої цїли **при помочі обміну.** Нарештї на чолї підприємства стоїть одна або кілька осіб, які кермують справою, відповідають за неї і мають з неї певну користь. Коли підприємство є особисте, на чолї його стоять окремі самостійні особи, коли воно коллєктивне або гуртове, то учасники його лучать ся не з огляду на спільність походженя або родинних звязеї ,як в громадї, а з **огляду на однакову цїль,** до якої вони змагають. Вони не були злучені уже давнїйше, як в громадї або артїлї, а самі злучили ся, уложили між собою умову для красшого осягненя певної цїли при помочи спільної роботи, при помочи злуки капіталу і працї, які має кождий з них.

Таким чинником підприємства бувають двох родів, **особисті і коллєктивні.** В першім випадку на чолї підприємства стоїть одна особа, яка є певним господарем його, має всї користи з підприємства і відповідає за нього. В другім випадку власником підприємства є кілька осіб, вони **дїлять між себе зиски і спільно відповідають за нього.**

III. Особисте і коллєктивне підприємство. Особисте підприємство, його користи і хиби. Особисте підприємство характеризуєть ся тим, що **підприємець є провідником підприємства і одинокою особою яка одержує всю користь, весь зиск.** Коли власного капіталу не вистарчає, він позичає капітал від инших осіб, яким платить умовлений процент. Але лише він відповідає за підприємство, він один одержує зиск. Тому він дуже заінтересований в підприємстві. Від доброго провадженя підприємства залежить матеріяльне положенє підприємця, залежить його честь, його будучність. Рівночасно він нїкому не

совязаний здавати звіт; він сам має право почину, він може виступати швидко і рішучо.

Там, де не треба занадто великого капіталу, де підприємство не дуже складне, таке особисте підприємство — торговельне, фабричне, сільсько-господарське, виявляє всї свої добрі сторони. Але коли воно розширюєть ся, доходить до певних границь, коли число робітень і віддїлів збішуєть ся, його користи вже значно зменшуютъ ся. »Хазяйське око«, яке давнїйше скрізь все бачило, заступає праця управителїв; тут потрібний великий капітал, який значно перевисшує засоби власника. Тоді виступають всї **некористні** сторони підприємства: залежність його від житя і здоровля власника. Випадкові обставини можуть викликати припиненє підприємства, а заразом з сим тратить ся досьвід, який набув власник, служба і робітники тратять заробіток; або підприємство переходить на сина, який часто не надаєть ся до веденя справи.

Коллєктивні підприємства. Звідси виходить потреба коллєктивних підприємств; в богатьох галузях продукції можуть розвивати ся лише коллєктивно підприємства т. зв. **товариство.** Воно є нїби збільшеним особистим підприємством; в нїм лишають ся всї його характеристичні прикмети. На чолї товариств стоїть **кілька осіб, які мають рівні права і в рівній мірі відповідають за підприємство,** як і особистий підприємець, відповідають всїм своїм майном за зобовязаня товариства. Та інакше і бути не може. Лише обмежена відповідальність дає всїм учасникам підприємств право доглядати за всїма справами товариства, скрізь мати рішаючий голос. Саме такий догляд, такий постійний вплив на хід справ підприємства і істнує в товаристві. Число учасників звичайно є велике, істноване самого товариства залежить від осіб учасників, зі смертю або виступленєм яких воно часто припиняєть ся, всї справи рішають ся одноголосно.

Такі товариства повстають вже в середновічну добу, як родинні підприємства. Родинне майно поміщувало ся в торговлї; спільники селили ся в ріжних торговельних осередках, а се давало їм спромогу розширювати торговлю, давало спромогу краще знати місцеві ринки (почт і телєґрафів тодї ще не було,

так що купувати і продавати товари треба булс особисто), красше знати торгові звичаї і мита, дуже неоднакові в кождій місцевости. І тепер товариство розвиваєть ся найкрасше там, де дорастаючі сили беруть учать в підприємстві батька, і таким чином підприємство переживає людське житє і істнує також при дальшім поколїню; або-ж там, де служачий, що богато лїт робив в підприємстві, на якім воно часто тримаєть ся, стає співвласником, особливо, коли давний хазяїн старіє і сили його зменшують ся. В кождім разї товариство, даючи можність розширити капітал (в порівнаню з особистим підприємством, розложити роботу між кількома рівноправними учасниками без того, щоби найти управителїв, рівночасно вимагає цїлковитого довіря між спільниками. Бо кождий невідповідний вчинок, кожде надужитє зі сторони одного спільника відбиваєть ся на всїх инших; отже кождий з них відповідає цїлим своїм майном за зобовязаня підприємства. Сим пояснюєть ся, чому товаритва легко розвязують ся. Німецька статистика показує, що число таких товариств не зростає; що боку повстає певне число їх, але приближно таке саме число перестає жити.

Командитові товариства (товариства на вірі). Поруч явного товариства, (дїйсного товариства), ми знаходимо в середновічній торговлї також инші товариства. Купець, їдучи в далекі країни, бере з собою товари, що належать до инших осіб, або-ж грошевий капітал, який він дістає від сих осіб; по поворотї купця зиск на певних підставинах ділить ся між усїх учасників. Коли-ж подорож була нещаслива, коли корабель або товари загинули в наслїдок бурі або нападу розбійників, були захоплені чужими властями, учасники тратять капітал, який вони передали купцеви. Так повстали дві характеристичні особливости сеї форми підприємства. З одної сторони в підприємстві через свої капітали бере участь кілька осіб, а підприємство веде, закуповує товари і продає їх одна особа — трактатор або капітан, як він зветь ся в італїйському правї. А з другої сторони особи, які доручили йому свій капітал, відповідають лише в межах свого капіталу; що найбільше, вони можуть стратити його.

З тих товариств, що повстали в середновічній морській

торговлї (в Італії), розвинуло ся сучасне **командитове товариство:** воно має **явного спільника** (або кілька явних спільників), який кермує всїм підприємством і відповідає за нього своїм всїм майном, і має одного або кілька таких спільників, вкладчиків, **командитистів, які містять свій капітал, але не беруть чинної участи в підприємстві.** Вони дістають певну частину зиску і поносять страти в **межах своєї вкладки до товариства** — лише за розміри вкладки обмежуєть ся відповідальність тихих спільників. Ся форма товариства дає можливість особам, які не хотять або не мають можности брати участь в підприємстві власною працею, обмежувати ся лише на вложені капітали, відповідаючи лише в певних межах за підприємства, в противенстві до всїх учасників дїйсного товариства, відповідальність яких є необмежена і розтягаєть ся на все їх майно. Вкладчик не бере участи в рішаню справ і не може контролювати дїйсних спільників, яким передає свій капітал.

Одначе тут вже нема сполученя в одній особі або в тих самих особах і провідниках підприємства і особи, яка дістає з нього весь зиск, як се ми бачимо в особистім підприємстві кермує дїйсний товариш, а зиск (і страти) дїлять ся між ним і товаришами на вірі. Чим більшою є та частина капіталу, яка належить до товаришів на вірі, тим менше заінтересований в результатах підприємства дїйсний товариш, що ним кермує, тим менше значінє має для нього розмір зиску підприємства або величина страти підприємства; тим меншою є його пильність і тим лекше зникає звязь між веденєм справи і одержуванєм з нього користи. Справами кермують лише дїйсні товариші, а зиски підуть переважно на користь инших товаришів на вірі.

IV. Акційні товариства. Коли дїйсні товариства зовсїм зникають, і все підприємство складаєть ся з самих товаришів на вірі, відповідальних лише в межах своєї вкладки, свого удїлу, тоді повстає акційна спілка або товариство на удїлах. Акційне товариство одержало свою назву від **акцій—удїлів,** однакового розміру, з яких складаєть ся капітал підприємства (акційні капітали). Кождий учасник **ризикує лише в межах вартости акції;** що найбільше він може стратити її. Від акції він дістає річно певний зиск (дивіденду), який залежить від ходу під

приємства; він може кождої хвилї вийти зі складу товариства, продавши свої акції, які обертають ся на ринку, як кожді товари. Поруч акційного капіталу часто істнує ще **облїґаційний** капітал. Потребуючи нових засобів, акційне товариство випускає довжні листи або облїґації; власники сих довжних листів дістають наперед умовлений процент, незалежно від ходу підприємства. Таким чином власники довжних листів не є учасниками підприємства або його власниками, як акціонери, лише кредіторами товариства, які позичили йому свої гроші.

Акційні товариства в попередні віки. Акційні товариства повстають в XVII. ст. в области заокеанської торговлї. Вони мали великі привілеї: мали виключне право торговлї з певними краями, право будувати в кольоніях міста і кріпости, часом право бити монету, судити кольоністів, іменувати для них уряд ників.

Такі великі привілеї мали особливо східно-індійська нїдерляндська компанія і східно-індійська компанія; се були нїби зовсїм самостійні держави, незалежні від Нїдерляндів і Англії. Одначе не зважаючи на сї широкі права, величезна більшість компаній ледви животїла, давали дивіденду лише протягом кількох лїт і скоро приняли свою дїяльність. Абат Морілле, що писав в половині XVIII. ст., каже, що 55 акційних товариств заснованих в лїсних країнах Европи від 1600 року через лихе ведене справ мусїли звинути свою дїяльність.

Тому в другій половині XVIII. ст. відношене до них було дуже відмовне. Адам Сміт думав, що вони не можуть істнувати без монополю, себ то без виключного права торговлї з тими чи иншими краями, значить, на його думку, вони не здатні до того, що виконують особисті підприємства або дїйсні товариства. Причина сього лежить в тім, що більшість акціонерів не розуміє в дїлї ,а директори компанії не заінтересовані в добрім веденю справи, як се є в дїйснім товаристві, де учасники його пильнують свого власного капіталу. Сим пояснюєть ся лихе господарство директорів: великі видатки, лихе виконуване своїх обовязків. Одначе Адам Сміт признає, що в деяких галузях господарства засноване таких компаній є корисне: се там, де чинности підприємства однородні, де вони роблять ся на під

ставі певних, наперед установлених приписів. Такий характер, на думку Сміта, мають банкові і асекураційні товариства, будова і удержуване каналів, будова водопроводів по містах.

Акційні товариства в XIX. ст. Дійсно, акційні товариства довгий час були виїмковим явищем, їх засновували лише для здійсненя особливо тяжких задач, які вимагали особливо великого капіталу. Ще в 20 рр. XIX. ст. навіть в Анґлії, де економічне житє розвивало ся скорше, ніж на континентї Европи, ми знаходимо акційну форму підприємства майже виключно в тих областях дїяльности, про які згадував Адам Сміт. Банки і асекураційні товариства основують ся в акційній формі, для будови мостів і каналів повстають акційні товариства. Розмір акцій був завсїгди дуже значний, число учасників (акціонерів) дуже незначне. Навпаки, в другій половинї XIX. ст. акційні товариства не лише в Анґлії але також на континентї Европи, останнїми часами навіть у нас, стають загально поширеною формою підприємства. І далеко виходить за межі тих областий господарства, які давав їм Адам Сміт і його наслїдники. Тепер коло одної чверти цїлого анґлїйського капіталу містить ся в акційних товариствах.

Користи акційних товариств. Акційне товариство в наші часи захоплює в свої руки всї ті области промислу, торговлї, кредиту, де підприємства не можуть заснувати одний або кілька капіталїстів, де цїль можна осягнути лише тодї, коли з'єднаєть ся разом капітали цїлої маси осіб. Кождому учасникови, що вкладає одну, часто дуже невелику частину свого майна, в спільну справу, акційне товариство дає дуже важні користи. Акціонер може дістати великий зиск при малім ризику і без особистої участи в підприємствї; він має можність брати участь з невеликими засобами в великих підприємствах; має спромогу кождої хвилї виступити з товариства, продавши свої акції. Даючи такі користи учасникам і полекшуючи злуку величезних капіталів, акційне товариство було протягом минулого сто лїтя підоймою того незвичайного поступу в области техніки, який є незвичайно характеристичним саме для XIX. ст. Там, де примінене нових машин і двигунів, будова зелїзниць і каналів, заснованє великих банків і асекураційних товариств малоби пе-

решкоди, з огляду на розмір потрібних капіталів і велики ризико, там акційне товариство промостило дорогу, усунуло питаня про розходи і дало потрібний простір для почину талановитих людий.

Хиби їх орґанізації. Таким чином акційна спілка швидко розвиває ся, її хиби не перешкаджають сьому. Тимчасом їх хиби дуже великі — вони виходять з самого характеру сеї форми підприємства, з її орґанізації.

Акційне товариство має три орґани: висший орґан — **загальні збори акціонерів,** далї дирекція, яку вибирають сї збори і яка є виконуючим орґаном і нарештї **надзираюча рада,** яка доглядає за дїяльністю дирекції.

Теоретично господарем сього підприємства є акціонер, отже до них належать акційні капітали, вони заінтересовані у зисках підприємства. Але практика дуже мало відповідає сїй теорії. Загальні збори акціонерів зовсїм не »панують«, не управляють, вони до сього зовсїм нездалі. Вони збирають ся раз на рік для вибору дирекції і надзираючої ради, для провіреня звіту і білянсу, вони складають ся з осіб, зовсїм незнайомих між собою, з осіб ріжних фахів суспільности. Загальні збори звичайно бувають нечисленно, виглядає так ,що люди, які вложили свій капітал в підприємство, не лише не беруть участи у його веденю, але навіть не контролюють як слїд тих, хто управляє сим капіталом. Дрібні акціонери занадто мало заінтересовані в підприємстві; дивіденда, яку дістають вони від акції, є для них лише незначно додатковим доходом до доходу від иншого підприємства, яке вони провадять самі, від особистого або дійсного товариства, від служби або свобідного фаху. Тому всї стараня, щоби акціонери брали участь в загальних зборах в більшім числї, нїдочого не ведуть. Тому загальні збори, які в теорії мусїлиби виявляти волю учасників, стають порожною формальностію.

Що до надзираючої ради, яка в теорії мусить з порученя акціонерів контролювати дирекцію, в часї між загальними зборами, вона також не робить своєї роботи. До неї вибирають ся звичайно особи, заінтересовані в підприємстві — представники великих банків, які брали участь в заснованю товариства,

вибирають ся часто свояки членів дирекції, і часто уся управа і догляд спочиває в руках одної або кількох родин, які старають ся недопустити до надзираючої ради сторонних осіб. Протягом богатьох місяців надзираюча рада зовсім не збираєть ся і сходить ся лише для розгляду звіту і білянсу перед загальними зборами. Досвід показує, що коли надходить небезпека для товариства ,надзираючі ради звичайно нїчого не роблять. Тай чи можуть вони взагалї що небудь робити, коли в Нїмеччинї в 1901 роцї 70 осіб було членами надзираючих рад в 1184 товариствах ,себто кождий з них пересїчно займав сю посаду в 17 товариствах, були й такі, що рівночасно були членами надзираючої ради в 30—35 товариствах. А Морґан, відомий фінансовий дїяч в Сполучених Державах був в 1906 роцї членом дирекції або ради в 5-ти банках, в 50 зелїзничих товариствах, в трох корабельних підприємствах, 44 промислових товариствах.

Таким чином кінець кінцем се проваджене справ акційного товариства є в руках дирекції, яка розпоряджає всїм без контролї, і від єї дїяльности, а не від загальних зборів, залежить доля підприємства. Вона є не виконуючим органом товариства, як каже теорія, а »самим товариством«. Участь в товаристві полягає властиво в тім, що дирекції передаєть ся майно, щоби вноа управляла ним і здобувала зиск. Одначе більша частина сього зиску іде в руки акціонерів, так що дирекція лише по части заінтересована в наслїдках своєї дїяльности. Особливо зле для акціонерів стоїть справа, коли пануюча ґрупа (з неї вибираєть ся управу) заінтересована далеко більше в иншім підприємстві, яке конкурує з першим, і де вони вложили більше капіталу. Тодї для них кориснїйше буває пожертвувати то товариство, в яке вони вложили менше капіталу. В такім випадку вони умисно будуть зле провадити се підприємство, від чого потерплять всї инші акціонери.

V. Кооперативне товариство. Суть кооперації, її форми. До новійших орґанїзацій, які розвинули ся доперва в половинї XIX. ст. належать також кооперативні товариства або кооперації. Кооперація, в противенстві до всїх підприємств, які ми розглянули, є союзом **осіб,** а не капіталом; до того се союз **добровільний —** сим він ріжнить ся від ріжних банків, банків для

шляхти і т. д., які є становими орґанїзаціями; нарештї кооперація є союзом, що має в своїй підставі **рівність** всїх учасників.

Цїлию кооперації не є, як в акційній спілцї, дїйсного товариства і т. д., здобуте зиску; вона має иншу цїль. В одних випадкак кооперація має на метї сприяти красшим умовам **продукції** своїх членів, а в инших випадках зменшити їх видатки на домашнє **господарство.** — Кооперація з одної сторони старає ть ся підтримати ремісників, дрібних земельних власників; вона старає ть ся дати їм можливість користати з усїх вигод великого підприємства з ряду дрібних, де робітники є заразом також підприємцями. Або-ж кооперація має на менї зменшити видатки споживаня — дати дешевші предмети споживаня, особливо для робітників і дрібних урядників, дати їм дешевше помешканє, полекшити їм асекурацію житя або маєтку. З відси повстають кооперації трох родів: **1) кридитові, 2) продукційні, 3) споживні** (гуртове набуванє товару і продаж його на подріб своїм членам), до яких прилучують ся будівельні і асекураційні кооперації. Продукції кооперації також дїлять ся на: а) товариства для закупів, б) товариства для збуту, в) товариства продукційно - помічні (достарчуванє знарядів і машин), г) товариства продукційні в тїснім розуміню слова, які лучать всю продукцію; всї сї товариства можуть бути або рільничими або промисловими.

Цїли кооперації. В усїх сих випадках, чи полекшує кооперація продукцію, чи зменшує видатки домашнього господарства, вона робить се одним, характеристичним для неї способом — виключає, усуває певні елєменти в господарському житю. Кредитова кооперація провадить боротьбу проти кредитового або лихварського капіталу; вона дає своїм членам дешевий і вигідний кредит, так що їх вже не може визискувати капітал. Товариство для закупів і споживне товариство усувають дрібного купця; вони набувають гуртом по дешевій цїнї ріжні предмети, потрібні для ремісників, насїнє і штучні погної для рільників, споживні річи для робітників, і таким чином зощаджують весь той зиск, який довело ся би заплатити дрібному купцеви. Обминають купця також товариства для збуту, бо вони збувають вироби або продукти своїх членів безпосе-

редно споживачам, або безпосередно вивозять їх за границю. Нарешті продукційна кооперація в тісному розумінню сього слова, витворюючи велике підприємство, де працюють і провадять справу самі її члени, бореть ся проти промислового капіталіста, фабриканта, йде на користь кооперації робітників.

Продукційні товариства. Коопоративний рух почав ся з найтяжшої форми кооперації, з тих кооперацій, які мусїли би бути вінцем дїла, результатом многолїтного досвіду — з продукційних кооперацій в тіснім розуміню сього слова. Сї кооперації мали на метї скасувати найману працю, повернути робітника в підприємця. У Франції і Анґлії появили ся кооперативні робітні ювілєрів, складачів, пекарів. Вони здійсньють, казав один французький письменник, ідеали свободи, рівности, братерства, які проголосила французька революція. Братерство виявляло ся в тім, що всї брали участь в працї, рівність — в рівних правах учасників і свобода — в праві їх вибирати по своїй волї провідника підприємства. Одначе сї кооперації були недовговічні: вони гинули через брак капіталу, брак збуту, брак торговельних відомостий у учасників підприємства, нарешті через брак карности. На скількиж продукційні товариства не загинули, вони зміняли свій характер. Вони ставили підприємства, дуже далекими від кооперації: поруч небогатьох власників підприємства ,давнїйше кооператорів, до яких належав капітал і які провадили підприємство, були в нїм численно наймані робітники; сї робітники не були членами товариства, лише звичайними робітниками, як і в кождім иншім підприємстві.

Споживні товариства. Далеко кращими показали ся кооперації другого роду — **споживні товариства.** Початок споживним товариствам зроблено в Анґлії: в 1844 р. 28 ткачів міста Рочдель, визискувані місцевими купцями, рішили для зменшеня своїх видатків заснувати кооперативну крамницю. Вони зібрали між собою невелику суму гроший, наняли помешканє, купили невеликий запас товарів і взяли ся до нового дїла. Від самого початку сї »чесні рочдельські піонїри«, як їх потім почали називати, встановили ті прінціпи своєї дїяльности, завдяки яким анґлїйська кооперація так пишно розвинула ся .Сї прінціпи такі: товари продають ся лише за **готові гроші,** бо прода-

жа на кредит позбавляє кооперацію потрібного оборотного ка піталу і веде її до загину. Далі, товари продають ся по гуртовій, але по звичайній ціні; нарешті ріжниця між гуртовими і звичайними цінами розділюєть ся при кінци року між учасників, але не відповідно до числа уділів, лише відповідно до **величини покупок.** Продажа по звичайних цінах показала ся дуже добрим способом для нагромадженя заощаджень; а розділ зиску відповідно до величини покупок змушував кождого робити всї свої закупи в споживній крамниці, бо коли-б зиск роздїлював ся відповідно до числа уділів, тодї учасники моглиб нї чого не купувати в своїй крамниці і всеж мати дохід від уділу.

З маленької крамниці рочдельських піонірів поволи повстала та блискуча будова анґлїйської кооперації, яку ми знаходимо там тепер. В 1907 р. було в Анґлії понад 100 споживних товариств, які числили 2½ мілїона членів; коли допусттии, що число заінтересованих осіб виносить 8½ мілїонів, ми будемо мати, що споживча кооперація охоплює пяту частину цілого анґлїйського населеня. За час свого 50-лїтного істнованя сї товариства заощадили своїм членам коло 4½ мілїярда корон. Вони почали крім продажі товарів займати ся ще й иншими справами: почали будувати доми для своїх членів; з таких домів, купленых »при помочи їдженя«, себ то із зисків від покупок, в деяких містах повстали цілі »кооперативні улиці«.

Товариства для гуртового закупна товарів. Далї повстали кооперативні товариства для гуртового закупна товарів які мають на метї достарчати товари поодиноким споживчим товариствам, купуючи їх в великій скількости з перших рук. Тепер такі товариства мають свої великі торговельні контори, свої пароходи, свій власний банк свої плянтації чаю на острові Цейльонї і т. д., вони лучать окремі споживні товариства в окрему цілість.

Але розвиток не спинив ся на сїм. Як при поодиноких товариствах, так і при товариствах для гуртового закупна товарів, заведено робітнї і фабрики, які достарчують кооперацiям потрібні для них товари. Тим чином удало ся з'орґанізувати також продукцію, лише не безпосередно, як се спочатку думали зробити продукційні кооперації, про які ми вже згадували

висше, а на ґрунті **орґанїзованого споживаня.** Промислові під приємства, які засновують споживні товариства, вироблюють предмети не для ринку, а безпосередно для споживачів; вони усувають не лише купців, як се робить споживне товариство, але також підприємців.

Сїльсько-господарські товариства. Новійшим родом ко операції є сїльсько-господарські товариства. Найважнїйшим я вищем в области розвитку сїльського господарства в останній четвертинї XIX. ст. безперечно є поширене серед сїльського населеня думки про кооперативну орґанїзацію. Се населене, про яке досї думали, що воно є дуже нерухливе і не любить нових думок, починає розуміти спільність своїх інтересів, починає розуміти, що лише спільними силами можна бороти ся за красше житя. І дїйсно скрізь по всїй Европі, особливо в останнї два десятилїтя, ми бачимо величезний, просто великанський зріст сїльсько-господарських товариств. Вони повстають кождого року тисячами, сполучують милїони господарств і десятки милїонім сїльсько-господарського населеня, роблять многомилїяр дові обороти.

Так наприклад в Нїмеччинї є тепер 22 тисячі кооперативних сїльсько-господарських товариств, які числять кого двох милїонів членів; їх річний оборот виносить коло ляти милїонів корон. Ще далї пішла Данїя, яку слушно називають »перлиною сїльсько-господарської кооперації«; там майже нема господарств, або сїльсько-господарських підприємств, які не належа либи до кооперативної орґанїзації. У Французів також сїльсько-господарські кооперації розвивають ся добре. Кождий знає, що остатними десятилїтями в Галичинї а останнїми роками на Українї російській кооперації теж дуже зростають.

Кооперативна орґанїзація продукційного споживаня. Почавши з орґанїзації сїльсько-господарського кредиту, кооперація дістала ся потім і в инші области сїльського господарства. Насамперед вона дістала ся в области закупна, потрібних в сїльськім господарстві предметів — штучного погною, корму для худоби, насїня знарядів і машин. Се **кооперативна орґанїзація продукційного споживаня.** Давнїйше дуже тяжко було достарчувати селянським масам всї сї частини сїльсько-господарсько

го капіталу. Сї предмети доходили до споживачів не інакше, як через руки богатьох посередників, які достарчували населеню продукти лихої якости, підроблені і за незвичайно дорогу ціну. Поодинокі сїльські господарі не могли дістати доброго товару і впливати на ціни. Але се змогли зробити, коли злучили ся в кооперативні товариства. Сї товариства усувають посередників і мають змогу купувати по дешевій ціні добрий і не підроблений товар.

Кооперація для збуту і для перерібки сїльсько-господарських продуктів. Рівночасно з товариствами для закупна швидко зростають кооперації для збуту і для перерібки сїльсько-господарських продуктів. Істнують кооперації для збуту молока, яєць, збіжа, сьвіжих овочів. Ще більшу вагу мають ті кооперативні орґанїзації, які збувають не сирі, але перероблені продукти; вони засновують для сеї цїли кооперативні молочарні, винниці, товариства для виробу консервів з овочів і т. д. В сїм випадку вже сама продукція має кооперативний характер хоч підприємство і не належить до робітників, які в нїм працюють (сим воно ріжнить ся від продукційних кооперацій). Наприклад, в малесенькій Данії в 1904 р. було 700 кооперативних товариств для збуту яєць, а число молочарень перевисшувало тисячу, себ то кожда громада мала кооперативну молочарню. Сї товариства, які при виробленю масла уживають найкрасших машин, лучать ся в три могутні союзи, які тримають в своїх руках майже весь вивіз данського масла за границю. Так само в Нїмеччинї, хоч там кооопературні молочарні істнують ще дуже не довго, вони вже починають брати верх над приватними підприємствами сього рода: в 1906 р. в Прусах кооперативні молочарні виносили 60% загального числа, в Віртемберзї 80%. В Росії, в західнім Сибірі в 1908 р. числило ся коло 800 кооперативних молочарень з 120 тисячами членів; коло 40% сибірського масла виробляєть ся в кооперативних молочарнях. Треба ще зауважати, що скрізь сїльсько-господарська кооперація широко захоплює дрібні і середні верстви селян: у Франції, в Бельґії і Швайцарії в молочарнях на кождого члена припадає пересїчно 2—3 корови, себ то учасниками є дрібні сїльські господарства.

Як велике є народно-господарське значінє таких кооперацій, можна бачити з отсих цифр. Досліди в Анґлії виказали, що з 24 сотиків, які платить споживач за овочі, продуцент дістає лише 4 сотики; за фунт масла селяни дістають коло корони, а покупці платять за нього по 2 корони; ціла ся ріжниця між гуртовою а звичайною ціною іде в кишені посередників — купців. Власне сї страти споживачів усуває кооперація для збуту продуктів.

Ріжниці між сільсько-господарськими і промисловими коопераціями. Такий швидкий зріст сільсько-господарської кооперації і до того в той час, коли кооперативні товариства в области перетворюючого промислу не прищеплюють ся — очивидно не є випадковим. Очивидно, в области сільського господарства істнує потреба кооперативної орґанізації, очивидно в сьому напрямі істнує основна ріжниця між сільським господарством і ремісничою продукцією.

Сомбарт вказує на ту обставину, що в области ремісла користи, які дає кооперативне сполученє, не виступають так виразно, як в сільськім господарстві. »Дрібний сільський господар, що купує насінє і погної не у купця, а від товариства за пів ціни, продає молоко при помочі кооперативної молочарні на таких самих корисних і вигідних для нього умовах, як се робить його сусід, великий земельний власник, має далеко більшу користь з участи в кооперативнім товаристві, ніж ремісник, який і перше купував сирий матеріял на гурт на відносно добрих умовах і вироби якого, коли їх виставити в кооперативнім складі, ще не можуть вважати ся за продані. Далї, продукти, що виробляють ся в сільськім господарстві, мають однородний характер, і тому далеко більше надають ся для спільного набуваня і збуту, ніж сирий матеріял і вироби в области ремісла. Кождий фунт насіня або погноїв певної сорти має такий самий характер, як і другий фунт: навпаки, дерево або скіра, яке обробляє ремісник, зовсім не однакові; кожда дошка, кожда окрема скіра ріжнить ся від иншої. З приводу молока, яке виробляє кооперація, особливо коли молоко оплачуєть ся на вагу, не можуть повстати такі суперечки, як з приводу неоднаковости меблїв або обуви що до якости«.

Всї сї обставини випливають одначе з одної основної ріжниці між сїльським господарством і дрібним перетворюючим промислом. Вона полягає в тім, що сїльське господарство, незалежно від того, чи буде се велике, чи дрібне підприємство, завсїгди продукує, як і фабрика, масові продукти для масового збуту. Вона працює для широкого ринку, цїни продуктів установлюєть ся на світовім ринку. Інакше стоїть справа з ремеслом і з домашним примусом: їх продукція має індівідуальний характер, залежить від зручности поодикого ремісника і від вимог того, хто робить у него замовленя. Працюючи для певного круга осіб, ремісник бачить в иншім ремісникy свого конкурента. Ремісники, яким робота йде добре, не потребують кооперації, а тим ремісникам, яким є зле, вони не мають підстави помагати, бо се їх конкуренти. Тимчасом сї нещасливі ремісники самі не мають спромоги допомогти собі, не мають потрібних засобів для отвореня здатної до розвитку кооперації. В тім проявляєть ся ще друга причина того, чому промислові кооперації не розвивають ся, друга ріжниця між ремеслом і сїльським господарством. Дрібне селянське господарство є цїлком здатним до житя елєментом в сучаснім господарстві, його не витїснює велика продукція. Кооперація лише скріплює його положенє; ідея кооперації в приложеню до сїльськго господарства є не менше великим відкритєм, ніж нові способи продукції. Навпаки ремесло в більшости випадків є перестарілою формою промислу, який витїснює фабрика і кооперація не може його підтримати; вона не може зробити здатними до житя всї ті елєменти в области ремісла, які не знаходять собі заробітку і яких є занадто богато в порівнаню з істнуючим попитом на їх вироби.

VI. Державні і міські підприємства. Адам Сміт відносив ся відмовно до акцийних товариств з тої причини, що ся форма гуртового підприємства по своїй орґанїзації наближаєть ся до державного підприємства, себ то до такого підприємства, яке провадить ся в інтересах державного скарбу при помочи урядників. Коли в ті часи уважали за нездалі ті підприємства, які лише наближають ся своїм характером до публичних підприємств (державних, міських і т. д.), то тим більше уважали

за нездалі самі сї публичні підприємства. »Урядник є ледачим, казав один видатний анґлїйський державний дїяч в кінцї XVIII. ст., бо він не заінтересований в наслїдках справ; тому державне підприємство завсїгди дає гірші наслїдки, ніж таке саме приватне підприємство; догляд за їх діяльністю зі сторони парляменту або мігістратів нї до чого не веде«.

Але вже Джон Стюарт Міль, відомий анґлїйський економіст і письменник, який тримав ся поглядів Адама Сміта, не признав в певних випадках потреби державних і міських підприємств — міські ґазівні, водопроводи, державні зелїзниці. Бувають випадки, коли певна галузь продукції, наприклад осьвітленя міста або зелїзниці, знаходять ся в руках небогатьох підприємців, які мають концесію на ведене таких підприємств. Вони роблять між собою умову і таким способом підвисшують цїну; в такім випадку красшим є монополь держави або міста, ніж монополь приватних осіб, бо тодї зиск йде до скарбу або до каси міста, себто витрачуєть ся в інтересах всього населеня.

Але є ще инший випадок, коли публичні підприємства є потрібні — там, де мова йде про підприємства, що мають загальну користь на цїли: достарчуване здорового мяса і т. д. Бажаючі дати населеню ті або инші продукти по дешевій цїнї, доступні для низших кляс населеня, наприклад установлюючи дешеву плату за уживане ґазового світла, за їзду зелїзницею і т. д., держава або місто можуть в противенстві до приватних підприємств, зректи ся зиску і покривати лише видатки на ведене справи. Коли до сього ще додати, що урядники, принайменше на заходї, тепер вже не такі, як вони були 100 лїт тому — то стане зовсїм зрозумілим той розвиток державних, особливо міських (комунальних) підприємств, який ми бачимо в останні десятилїтя.

Державні підприємства. Тепер в руках держави скрізь є виріб монети, почта і телеґрафи, а звичайно (в Анґлії і Америцї сього нема) ще й зелїзниці. Сї підприємства є монополем держави і провадять ся звичайно таким способом, щоби покривали ся лише видатки. Одначе зелїзниці, в Прусах наприклад, дають тепер коло 800 мілїонів корон річно чи-

стого зиску. Ми знаходимо також инші державні монополї: в Росії істнує монополь на виріб і продаж спірту, у Франції і Австрії — тютюн; але се вж ескарбові монополї, себто їх введено не для усуненя приватних підприємств, не для того, щоби населенє мало красші і дешевші продукти, а лише для того, щоби державний скарб мав можливо більші доходи.

Міські підприємства. Далеко більше від державних поширені міські, або **муніціпальні** підприємства. Тут розвиток ішов послїдовно, від заспокоєня одних, найбільше пекучих потреб, до других, що стояли на другім місци .Найскорше появляються міські водопроводи (в Анґлії вже в першій половині XIX. ст.), себто місто бере в свої руки заспокоєнє найважнїйшої потреби не лише поодинокого чоловіка, але цїлого населеня. Далї, воно достарчує здорове мясо — заводить міські бійниці (рі зниці) і ятки для продажі мяса. Ще пізнїйше заводять ся міські підприємства для освітленя міста (з початку ґаз, а потім електричність) і будують трамваї. Нарештї останнїми роками міста починають брати на себе обовязок достарчувати населенню пожизи, заводять пекарнї, продають молоко, рибу і т. д.

Ось як говорить про дїяльність сучасних анґлїйських міст в области міських підприємств один дослїдник анґлїйської самоуправи. »Місто дає всїм своїм мешканцям чисту воду, воно освітлює улиці і доми мешканців, опалює ґазову кухню горожанинана, порушує його вінду і дає йому телєфон. Воно возить його головними улицями до магістрату, де горожан бере участь в міській управі, возить його до міської лазнї, міського музею, до міських парків, воно навіть пере його білє. Коли вмирає мешканець міста, місто ховає його на міськім кладовищу і ставить на його могилї на бажанє його родичів або звичайний хрест, або розкішний памятник«.

Які причини викликали заведенє міських підприємств? Заведенє міських підприємств скрізь викликали ті самі причини. З одної сторони приватні спілки, що мали концесії, або бороли ся між собою, або робили між собою умову дїлити місто на части і підвисшувати цїни за воду, за ґаз і т. д. При сьому бували численні процеси між містом і приватними спілками з приводу прав, які мають спілки. Особливо відомою є т. зв. боротьба між ґазом і електричністю, коли спілки для достарчува-

ня ґазу противили ся заведеню елєктричности, бо казали, що осьвітлене є їх виключним правом. Рівночасно приватні підприємства не робили ніяких технічних поліпшень, не дбали наприклад про розвиток трамваєвого руху, не робили потрібних направ, не збільшували числа ваґонів і т. д. В усіх сих випадках міста почали викуповувати приватні підприємства, і наслідки показали ся добрі. Старе обвинуваченє публичних підприємств, що вони мало рухливі, не потвердили ся. Так само хибною показала ся думка, що вони не будуть робити потрібних поліпшень. Коли в одних випадках міста викуповували приватні підприємства, які вже істнували давнійше, в других випадках вони заводили зовсім нові підприємства в таких областях господарства, куди не важили ся іти приватні товариства; так се було наприклад при запровадженю елєктричного освітленя.

РОЗДІЛ VII.

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ПРОДУКЦІЇ.

І. Цехи і біржі. Коли підприємство видїлюєть ся з громадської орґанізації господарства, вплив громади в области продукції не припиняєть ся. Продукція віддїлила ся від споживаня ,її провадять учасники підприємства на своє ризико; громада не бере в нїй участи і не користає з її зисків. Та все-ж грома да установляє умови продукції; кожде підприємство мусить підлягати тим приписам, які виробить громада. Таким чином почин окремого підприємства або підприємців в ґуртовім підприємстві є обмежений. Поодинокий сїльський господар, ремісник, купець мусять підлягати певним приписам.

Сїльська громада ще в середні віки і потім аж до кінця XVIII. ст. установлює, які ростини має кождий селянин обробляти і в якім порядку; вона призначує час для сївби і жнив, виробляє приписи для уживаня пасовиск, лїса іт. д. Так само ремісниі **цехи** в середні віки реґульовали спосіб продукіції з тех нїчного і економічного погляду. Кождий ремісник виробляв свої вироби самостійно, при помочи своїх знарядів і інструмен тів; він сам збував свій продукт споживаючи на своє ризико. Але все се робило ся з певними обмеженями. Цех наказував, я-

кого матеріялу мусить кождий ремісник уживати, якого розміру і ваги він мусить виробляти продукти. Цех установляв ціну, низше якої ремісник не міг продавати свій товар, щоби не робити конкуренції своїм товаришам. Цех обмежував число учеників і підмайстрів, яких міг тримати кождий майстер, щоби не допустити таким чином до повстаня великих підприємств. В торговлї цехови відповідала **біржа** (ґільда), в склад якої входили в середні віки купці кождої місцевости. І тут кождий купець купував і продавав товар самостійно. Але біржа уставляла умови для торговельної дїяльности кождого купця. Біржа установляла якість і скількість товарів, спосіб закупна і продажі, установляла ціну, якої мусїли тримати ся всї члени біржі.

Державне управленє продукції. Богато з сих орґанїзацій, які обмежували дїяльність кождого окремого підприємства, дійшло аж до кінця XVIII. і початку XIX. ст. Одначе по своїй суті і самі орґанїзації і заходи, які обмежували дїяльність підпріємств, постепенно значно змінили свій характер. В XVII. — XVIII. ст. сї заходи виходили вже не від союзів, до яких належав підприємець, а від привительства: се вже було не громадське, а **державне управильненє** продукції. Коли почали повставати нові форми промислу — домашний промисл і фабричний, — то підприємці, гуртівники і власники фабрик вже не належали до цехів, і їх дїяльність управлювала сама держава. Так само держава виробляла приписи для дїяльности великих торговельних підприємств. Нарештї держава почала втручати ся до цехового ремесла і сїльського господарства.

Привілєйовані фабрики і торговельні підприємства. Державне управленє господарського житя йшло в ріжних напрямах. Наприклад не кождий міг завести фабрику, на се він мусїв дістати окремий привілей, в якім були означені права власника. Він міг виробляти лише певні продукти і то певної якости або в певній скількости, мусїв навчати певне число робітників. Він мав окремі полекші, бо держава давала йому позичку або будинки для фабрики. Мало того, нїхто инший не міг виробляти тих самих товарів. Монопольний характер мали також заокеанські акційні товариства XVII. — XVIII. ст.; наприклад правительство Нїдерляндів лише східно-індійській компа-

нії дало право торгувати з Індією і всїма країнами на схід від рога Доброї Надії. В Росії, за царюваня Єлесавети повстав цїлий ряд торговельних спілок — перська, каспійська, для торговлї з Хівою і Бухарою, царгородська для торговлї з Туреччиною; всї вони мали виключне право торгувати з відповідними країнами.

Правительство означило також спосіб продукції. Наприклад у Франції за часів мінїстра Кольбера правительство означувало, якої довжини і ширини мають бути матерії з вовни, якої ваги мають бути шовкові панчохи мужеські і жіночі. Втручуване держави доходило до того, що правительство змушувало купців купувати товари, які виробляли державні і приватні фабрики в даній місцевости, коли купці могли купувати ті самі товари в инших місцях далеко дешевше, або коли вони не знаходили покупців для сих товарів, правительство змушувало також населене носити певні матерії, щоби новозаснованї фабрики мали збут, змушувало ховати небіщиків в убраню з вовни.

Рівночасно істнували далї ремісничі цехи, які дуже обмежували доступ до себе, і заразом бороли ся за свої привілеї. Наприклад в Прусах столяр не мав права уживати при виробі меблїв зелїза, бо се було привілеєм другого цеху, коваль не міг виробляти потрібних йому цьвяхів, а пекар немав печи тїсточок. Цехи провадили постійну боротьбу з великою продукцією, наприклад з фабриками, які почали виробляти рукавички або капелюхи з вовни — отже виріб предметів з вовни був привілеєм окремого цеху. Таким чином сї привілеї перешкаджали всякому полїпшеню техніки, всяким новинам в области продукції.

II. Свобідна конкуренція. Всї сї обмеженя вже з кінцем XVII і на початку XVIII ст. почали викликати протести. Новий напрям економічної науки почав вимагати усуненя всякого втручуваня, допущеня свобідної конкуренції. Потрібна цїлковита економічна свобода, скасоване всяких обмежень, привілеїв і монополів, бо вони дають сильнїйшим власть над слабшими. Кожде втручуване держави або непотрібне, бо житє само витворює природний порядок, або воно шкідливе, коли має на увазї змінювати сей природний порядок. Законодатне

управильнене господарського житя — так учили фізіократи, є гнетом, воно нїчим не ріжнить вя від убійства або навіть від державної зради. Сього погляду тримав ся великий поборник свобідної конкуренції Адам Сміт. Його твір »Про богатства народів«, що появив ся в 1776 р., цїлковито перенятий тою думкою, що для загального добробуту найкрасше дати кождому спромогу робити свої інтереси бо **кождий чоловік, змагаючи до осягненя особистої користи, рівночасно вибирає таку дорогу, яка є найкориснїйшою для всього населеня.** В сїм випадку повстає конкуренція між усїма, хто витворює або збуває той чи инший товар, повстає та боротьба, яка змушує кождого можливо дешевше і красше витворювати і збувати свій товар, а се дуже добре забезпечує інтереси суспільности.

Під впливом ідей фізіократів і Адама Сміта від початку XVIII ст. скрізь, в одних країнах скорше, в других пізнїйше, зникає втручуване держави. Ще більше нїж торговля потребував свободи великий промисл: при істнованю приписів про число челядників, про те, скілько можна виробляти товарів і т. д. він зовсїм не мігби розвивати ся.

В чім виявляєть ся економічна свобода? Система **свобідної конкуренції** або **економічної свободи** виявляєть ся в істнованю цїлого ряду свобід, які всїм і кождому забезпечують **можливість працювати в области економічного житя по своїй волї.** 1). Свобідна конкуренція виявляєть ся в **свободї вибирати занятя;** кождий має право вибирати заняте, яке схоче, який схоче промисл, який схоче фах, відповідно до свого уподобаня. Істнують деякі виїмки, коли треба мати дозвіл (концесію) для того, чи иншого промислу, наприклад потрібна концесія на аптику, шинок і т. д. **2). Свобода руху.** Кождий має право жити де схоче, кождий має право їздити з одного місця в друге без всяких перешкод. **3). Свобода продукції** В наші часи кождий може виробляти річи, які схоче; істнують лише деякі обмеженя, щоби запобічи підроблюваню продуктів. **4). Свобода заключуваня умов.** Кождий має право продавати товари, наймати робітників і т. д. на підставі добровільної умови; як виїмок лише міста мають право установлювати цїни на деякі річи споживаня. Не є виїмком установленє такси на такі товари, яких продукція допускаєть ся лише на підставі концесій,

які видають ся в обмеженій скількости; такою є такса аптикаря, такса нотаріяльна і т. д.

Вплив свобідної конкуренції. Конкуренція має велике значінє для розвитку господарського житя. Вона робить дари природи доступними для всїх і кождого, дає споживачам добрі і дешеві товари, — казали економісти першої половини XIX. ст. Хто відкидає конкуренцію, каже Міль, той не хоче бути таким пильним і зручним, як кождий инший конкурент. Дїйсно конкуренція збільшує енергію кождого, його працю, його відповідальність: атже наслїдки залежать виключно від нього самого, і він старає ся осягнути цїль скорше і красше, ніж инший, з якими йому доводить ся конкурувати. Конкуренція се батіг, який підганяє кождого, конкуренція сприяє розвиткови техніки, великої продукції, найкрасшої орґанізації підприємства.

Відємні сторони конкуренції. Одначе незабаром економісти почали звертати увагу також на відємні сторони свобідної конкуренції. Вони слушно вказували, що конкуренція, се боротьба на житє і на смерть, в якій сильнїйші нищать слабших. Особливо різко кидало ся в очи, що велика продукція випирає дрібну, що фабрика нищить ремесла. Французький письменник Люї Блян вказує на те, що конкуренція означує дешевість, але »дешевість, се та ломака, якою богатий продуцент побиває убогого; дешевість, се та засїдка, в яку спритний спекулянт заманює працьовитого дрібного витворця; дешевість, се вирок смерти для фабриканта, який не має спромоги купити дорогої машини, якої уживає його конкурент«. Се очивидно сумні, але конечні наслїдки конкуренції, і коли вони руйнують поодиноких людий, то з народно-господарського погляду їх ледво чи можна назвати відємними; від такої боротьби, в якій велика продукція побиває дрібну, підприємства недосконалі припиняють свою дїяльність, людськість як цїлість виграє, а не тратить.

Але деякі письменники ідуть ще далї: Конкуренція вбиває конкуренцію, кажуть вони, і веде кінець кінцем до монополю, дешевість веде до дорожнечі. Кождий капіталїст, каже Марс, убиває богатьох капіталїстів, і таким чином природний хід розвитку веде до з'осередженя капіталів в небогатьох ру-

ках. При свобідній конкуренції мусить бути одно з двох. Або найсильнїйші капіталїсти перемагають всїх инших; або суперники роблять між собою угоду — замість війни приходить договір, союз і тодї конкуренція також зникає. Дїйсно, останнїми десятилїтями повстали такі союзи, але вони лише обмежили свобідну конкуренцію, а не знищили її.

III. Орґанїзації підприємцїв. Змаганє до усуненя безпощадної боротьби привело до повстаня союзів підприємцїв. Сї союзи мають ріжні форми. Або се бувають тимчасові злуки, умови купцїв, щоби підняти цїни на який небудь товар, закупивши всї запаси його — такі союзи звуть ся **корнерами** або **рінґами.** Вони були відомі також в попередні столїтя і особливо уживали ся при скуповуваню збіжа. Навпаки, т. зв. **конвенції** вже мають промисловий характер, але вони відносять ся лише до менше важних справ в дїяльности підприємства; вони установлюють, який опуст можуть робити фабриканти певної галузї продукції, на який час вони можуть кредитувати товари і т. д. Далеко далї ідуть орґанїзації, які звуть ся **синдікатами** або **картелями;** вони обмежують до певної міри самостійність учасників в **области збуту;** синдікати — се явища новійшої доби господарського житя. Бажаючи зменшити конкуренцію, синдікати або означують цїни на товари, які продають їх члени-підприємцї, або установляють розмір продукції кождого підприємця, щоби запобічи надпродукції і зниженю цїн, або роздїлюють між собою области для збуту товарів. Нарештї вони йдуть ще далї — скупляють збут в одних руках; вся продукція учасників синдікату йде до центрального бюра продажі, так що поодинокі підприємства зовсїм не мають права збуту.

Коли нарештї робить ся останнїй крок, коли поодинокі підприємцї тратять свою самостійність не лише в области збуту, але також в области **продукції** тодї повстає **трест.** В трестї всї поодинокі підприємства зливають ся в одно величезне, спільне підприємство. Поодиноких підприємцїв нема, вони стають нїби акціонерами одного великого підприємства, з якого одержують дивіденду відповідну до величини вложеного капіталу.

Який характер і які цїли мають союзи підприємцїв? Спочатку синдікати мали на увазї бороти ся проти надпродукції,

проти різких хитань цїнь. Вони робили важні технїчні поліпшення, закуповуючи фабрики, вони часто вибирали лише найкрасші а решту закривали. Але з часом усуненє надпродукції зробило ся з цїли засобом, знарядом до здобутя найбільшого зиску. Синдікати зробили ся свого рода товариствами для асекурації зиску, почали старати вя коли не підвисшити істнуючий зиск, то принайменше закріпити його. Синдікати і трести найкрасше розвивають ся в тих галузях продукції, де істнує невелике число великих підприємств, переважно в формі акційних спілок. З невеликих, слабоньких орґанїзацій вони дуже швидко перетворили ся в величезні, всесильні орґанїзації, яких капітал часто виносить мілїярди корон.

Особливо сильними є трести; вони повстали в Сполучених Державах північної Америки. Як показують обчисленя, вони тримають в своїх руках від третини до половини всеї продукції Сполучених Держав. Трести перевели там прінціп монополю: 70—90 процент продукції даної галузи промислу часто належить до одного тресту (наприклад: нафтовий трест, сталевий трест, цукровий трест). Деякі трести скуплюють в собі навіть всю продукцію. Правительство бореть ся проти сих нових монопольних орґанїзацій, але нїчого не може зробити.

IV. Инші союзи. Одначе союзи підприємств, се лише один, хоч і найбільше характеристичний вираз того загального напряму, який проявляєть ся в новійші часи в розвитку господарського житя. Коли перше дві третини XIX. ст. були добою свобідної конкуренції, то при кінци XIX. ст. починаєть ся нова доба — **доба союзів.**

До давнїйших свобід — свободи руху і вибору занять, свободи договору і продукції, прилучила ся нова свобода — свобода союзів. Вона дала спромогу повстати союзам підприємців (синдікатам) і заводовим орґанїзаціям робітників (тредунїонам) для поліпшеня умов праці. Далї, свобода союзів зробила можливим розвиток акційних підприємств і товариств. Давнїйше для заснованя їх треба було мати окремий дозвіл від власти, тепер вистарчає лише заявити про заложенє орґанїзації і післати її статут.

Ріжниця між сучасними союзами і середновічними. Сучa-

сні союзи дуже ріжнять ся від союзів давних часів, від середновічних цехів і бірж. Давнїйше до союза кождий був зобовязаний належати, інакше він немав права займати ся тим, чи иншим промислом; тепер кождий може вступати, або не вступати до союза. Давнїйше він був членом одного певного союза, в межах якого минало цїле його житє; тепер він може бути рівночасно членом кількох орґанїзацій. Таким чином давнїйше орґанїзація захоплювала всього чоловіка в усїх напрямах, тепер він належить до кождого товариства лише певною стороною своїх інтересів, навіть певною частиною свого майна (в акційнім товаристві). Нарештї давнїйше союз мав монополь, він мав певні, виїмкові привілеї. Тепер може істнувати цїлий ряд однакових союзів, які конкурують між собою; сї союзи не мають нїяких привілеїв і поруч них істнують поодинокі особи, які займають ся тим самим промислом, але не належать до союза (робітники, що не беруть участи в заводовім товаристві, фабриканти, що не належать до синдікату або тресту).

Одначе в дїйсности від сеї широкої економічної свободи істнують значні виїмки. З одної сторони держава управильнює договір між підприємцями і робітниками. Вона установляє умови праці жінок і малолїтних на фабриках, спосіб видаваня заробітної плати, в ріжних країнах установлено також, як довго може тягти ся робочий день дорослих мущин Таким чином для оборони слабших обмежено свободу договору. А з другої сторони ріжні союзи добили ся фактичного монополю, потрафили усунути всяку конкуренцію; особливо, як се ми бачили, синдікати і трести. Там, де їм пощастило злучити більшу частину підприємств даної галузи продукції, вони зробили ся монопольними орґанїзаціями; одначе досї так є лише в Америцї.

РОЗДЇЛ VIII.

ВЕЛИКА І ДРІБНА ПРОДУКЦІЯ.

I. Велика і дрібна продукція в промислї. Характеристичною особливістю сучасного економічного розвитку в области промислу є те, що фабричний промисл випирає ремесла і до-

машні промисли. Найважнїйшою перевагою великої продукції в порівнаню з дрібною є уживанє ріжних двигунів і робочих машин. Дрібні промисли з них не можуть користати. В один час покладали ся великі надії на поширенє невеликих двигунів — ґазових, нафтових, а особливо елєктричних, доступних для ремісників. Одначе тут забули, що двигунова сила коштує тим дорожше, чим в меншій мірі вона уживаєть ся. Ще гірше стоїть справа з робочими машинами. Звідки візьме ремісник потрібні засоби для закупна тих численних і дорогих машин, які тепер уживаєть ся не лише в прядільній і ткацькій продукції, але також на фабриках черевиків, меблїв і инших? Де він знайде поміщенє для сих машин, як він може їх використати відповідним способом? Атже уживанє машини дає користь лиш тоді, коли вона безперервно працює в продукції. Тимчасом се можливе лише тоді, коли при машинї є богато робітників, коли вона має відповідну скількість матеріялу, себто при продукції на великі розміри. Сучасні винаходи швидко йдуть один за другим, і пересічно житя машини тягнеть ся 10—15, часом ще менше лїт. Велике підприємство числить ся з сим, воно постійно слїдить за новими полїпшенями, часом удержує для сього цїлі лябораторії, в яких роблять досьвіди. Але як може все се робити власник невеликої робітнї?

В тім, що дрібна продукція не може уживати машин і двигунів мусять користати з ручної працї там, де фабрика уживає машини, полягає головна причина загину дрібної продукції: вона не може виробляти річи так дешево, як се робить ся в великих підприємствах. Та крім сього велика продукція має ще инші користи. 1). Вона на красших умовах закуповує си-

За кого думаєте, сли сьміло спитати? — сказав Ґейза.

рий матеріял, бо купує на гурт і з перших рук і тому платить дешевше. 2). Вона переводить ширший поділ працї, бо при великій предукції є можливість вилучувати окремі чинности і доручувати кожду з них найвідповіднїйшому робітникови, тримати окремих фаховців. 3). Вона має красші робочі сили, бо велике підприємство може більше платити їм, дає їм красші умови працї (в просторих, добре освітлених поміщенях), дає їм надію на аванс. 4). Вона красше використовує відпадки, які лишають ся в продукції. 5). Вона має красшу орґанїзацію

збуту, має спромогу робити великі видатки на оголошеня; деякі підприємства, наприклад фабрики автомобілів, тепер можуть повстати лише в формі великої продукції, бо вже при заснованю їх треба видати десятки тисяч корон на оголошеня.

З сих причин велика продукція не лише виробляє дешевше і красше, ніж дрібна, але в богатьох випадках дрібна продукція по просту не може зробити того, що може зробити велика продукція. Ніякий ремісник при помочи своїх іструментів не може зладити льокомотиви, збудувати корабель, важкий зелїзний міст, трамвай. Для сього потрібні ріжні машини і учені робітники.

Сучасне становище дрібної продукції. З усїх сих причин дрібній продукцій все тяжше істнувати поруч з великою. Колиж дрібна продукція ще істнує, то се тому, що там далеко менше оплачуєть ся робоча сила і істнують далеко гірші умови праці, ніж на фабриках. При ріжних цінах товарів в ремеслї і домашнім промислї доводить ся заощаджувати на сих видатках те, що фабрикант заощаджує на уживане машин і двигунів. І справдї, ми знаємо, що в Нїмеччинї робочий день ремісників тягнеть ся 12—14 годин, працюють всї члени родини і все-ж ремісник заробляє менше, ніж фабричний робітник, який працює далеко менше годин денно. Мало того, ремісники в великих розмірах користають з праці малолїтних (в 20-ти важнїйших промислах Нїмеччини три семих робітників складаєть ся з малолїтних); але се є визиск потрібний для них, бо інакше вони не моглиби витримати поруч з великою продукцією. Ще гірше стоїть справа в области домашнього промислу.

II. Велика і дрібна продукція в сїльськім господарстві. Зовсїм інакше стоїть справа в сїльськім господарстві. Тут велика продукція не має тої переваги над дрібною, яку ми бачимо в промислї і тому вона не може знищити дрібного, селянського господарства. Ся ріжниця між сїльським господарством і промисловим залежить від того дуже важного значіня, яке в сїльськім господарстві має земля, природні умови продукції. Вплив сих природних умов проявляєть ся в сїльськім господарстві на кождім кроцї. Насамперед тут лише в дуже обмежених розмірах можна переводити подїл праці. На се не позволяє та обставина, що не можна рівночасно сїяти збіже, жати його, молоти-

ти, молоти; кождому з сих робіт треба зробити в свій час. Далї в сїльськім господарстві не може бути робітників — фаховців; не може бути робітників, які вмілиби лише косити сїно, або сїяти збіже, або доглядати за худобою, лише кождий з робітників мусить уміти і робити все, що доведеть ся.

Яке значінє в рільництві мають машини? В сїльськім господарстві уживанє машин не може мати того значіня і давати такі користи, які дають машини великим підприємствам в промислї. Земля в рільництві є не лише сирим матеріялом, але також знарядом продукції, бо в нїй зерно перетворюєть ся на ростину. Таким чином вона є головним знарядом продукції, якого не може заступити жадна машина, тому всї инші машини у рільництві не мають і не можуть мати такого значіня, яке вони мають в промислї. В рільництві продукція не може бути безперервною,як се є в промислї,тому протягом цїлих місяців машини лежать без руху, се значить не дають такої великої користи, як в промислї. Крім того в промислї машини стоять на фабрицї нерухомо, і до них привозять сирий матеріял, який вони мають обробити. В рільництві навпаки, знаряди мусять обробляти сирий матеріял, землю, і чим більшою є продукція, тим тяжше перевозити машини з місця на місце. Одначе, машина все-ж таки має значінє всїльськім господарстві, з неї може користати не лише велике господарство, але також дрібне; в сїм випадку дрібним господарством допомагають кооперативні товариства. Наприклад селяни спільно купують парову молотїльню і спільно користають з неї. Кооперації для закупна насїня, погноїв і т. д. і для збуту сїльсько-господарських продуктів дають селянам всї користи, які має велике господарство — дають їм спромогу купувати потрібні в господарстві предмети гуртом, з перших рук.

Нарештї з одного згляду селянські господарства навіть мають перевагу над великими маєтками. Праця на власнім господарстві є видатнїйша, нїж оброблюванє землї при помочи найманих робітників. На власнім ґрунтї чоловік більше працює — отже весь зиск іде виключно на його користь. Досвід показує, що оброблене піль в дрібній продукції в кождім поодинокім випадку є красше нїж в великих господарствах, які доводить ся обробляти чужими руками.

Про полові справи.

Книжочка лїкарська котру кождий повинен перечитати і научити ся дечого пожиточного для свого житя. — Ся книжка кождому придатна. — Ціна..... 30ц

Порадник Лїкарський. — Ціна..... 20ц

З Житя Первісного Чоловіка і Сучасних Дикунів. — В. Лупкевич. — Переклала Олена Охримович-Залїзнякова. — З 23 рисунками в текстї.

Вже сам заголовок книжки каже сподївати ся, що говорить ся там про дуже цїкаві річи, бо і хтож не цїкавий знати, як жили наші прародичі або й теперішні дикі люди, про яких такі дава кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на трийдять розділів, а в кождім з них говорить ся про якусь иншу сторону житя наших поселенців або теперішних дикунів. До кождого розділу додано кілька образків, які поясняють ше лїпше то, що написане. — Ціна 25ц

Житє. — Написав Гнат Хоткевич.

Книжочка не велика, написана однак дуже цїкаво і легко. — Що таке житє? Питанє легке а так трудно на него відповісти. А преціньнема місця на земли, де би не було рїякого житя. Чи підете на далеку північ, в царство вічних снігів та ледів, чи до згорілих під сонцем пустинь полудня, де на тисячі миль нема каплї води, чи підіймете ся на високі, найвисші на земли гори, чи спустите ся на яку тілько можливо глубину — всюда знайдете житє. — Питанє: що таке житє? — Ціна..... 15ц

Поміж Землею а Небом. — Написав Микола Чайковський. Автор приступно розвідує про найважнїйший здобуток людського розуму, про завойованє людиною воздуха. На вступі дає загальні відносини про лїтанє взагалї: длячого одні сотворіня лїтають а другі нї, про воздух і воздушні тїла, як лїтають птиці, ріжні роди приладів до лїтаня. В кінци говорить про бальони і лїтаки себто машини до лїтаня. Численні ілюстрациї улекшуть зрозуміне прочитаного. — Ціна..... 10ц

Важнїйші Права Канади. — Зібрані для українських фармерів і робітників. — Ціна..... 35ц

RUSKA KNYHARNIA
848-850 Main St. Winnipeg, Man.

„КОБЗАР“ Т. Г. Шевченка

Накладом Руської Книгарні вийшов КОБЗАР, передрук видання Тов. Просвіти у Львові.

»КОБЗАР« Т. Г. Шевченка. — Вага Шевченка і в історії українського і в історії загально людської думки безмірно велика. Він перший поставив українське письменство в рівень з письменством других народів і звернув на него увагу всего культурного світа; а виступивши борцем за права і волю пригнобленого люду, за правду і справедливість він своєю поезією прислужив ся і загально людському поступови. Вплив поезії Шевченка помітити можна і в чужих письменствах, а в своєму рідному він сплодив цілу школу письменників.

»Кобзар«. — 560 сторін з 53 гарними образками і портретом Т. Г. Шевченка в двох томах..... $1.50
в гарній оправі..... $2.00

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека у 24-ох Книжках.

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Г. Шевченка, нехай купить собі всі 24 тих гарних книжок за тані гроші а не пожалує. — Ціна..... $1.50

1. Причина. — З 2-ма малюнками і портретом
2. Катерина. — З 3-ма малюнками і портретом.
3. Тополя. — З 1-м малюнком і портретом.
4. Гайдамаки. — З 15-ма малюнками і портретом.
5. Черниця Маряня. — З 1-м малюнком і портретом.
6. Утоплена. — З 1-м малюнком і портретом.
7. Гамалія. — З 1-м малюнком і портретом.
8. Сова. — З 1-м малюнком і портретом.
9. Єретик або Іван Гус. — З 1-м малюнком і портретом.
10. Невольник. — З 2-ма малюнками і портретом.
11. Наймичка. — З 2-ма малюнками і портретом.
12. Відьма. — З 1-м малюнком і портретом.
13. Княжна. — З 1-м малюнком і портретом.
14. Москалева криниця. — З 1-м малюнком і портретом.
15. Варнак. — З 1-м малюнком і портретом.
16. Татарівна. — З 1-м малюнком і портретом.
17. Марина. — З 1-м малюнком і портретом.
18. Сотник. — З 1-м малюнком і портретом.
19. Петрусь. — З 1-м малюнком і портретом.
20. Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. — З 2-ма малюнками і портретом.
21. Русалка. — Як би тоб ідовело ся. — З 2. мал. і портр.
22. Назар Стодоля. — З 2-ма малюнками і портретом.
23. Збірник дрібних віршів. — З 7. малюнками і портретом.
24. Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. — З 4-ма малюнками і портретом.

Ціна всіх 24-ох книжок лише..... $1.50
Портрети Т. Шевченка по..... 25ц., 50ц., і по $1.00
Вїзд Богдана Хмельницького до Київа..... $1.00

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St. Winnipeg, Man.